

Een kunstcluster voor het mbo?

F. Haanstra

Colofon

Een kunstcluster voor het mbo?
September 2002

Uitgave	Max Gootte Kenniscentrum voor Beroepsonderwijs en Volwasseneneducatie Wibautstraat 4 1091 GM Amsterdam Telefoon 020 525 12 45
Druk	Bureau Grafische Producties Spui 21 1012 WX Amsterdam
Prijs	€17,-
ISBN	90-75743-47-5
Bestellingen	Bestellingen kunnen geschieden bij MGK bve, Postbus 94208 1090 GE Amsterdam per e-mail: MGKinfo@gootte.educ.uva.nl telefonisch: 020 525 12 45 per fax: 020 525 12 70 of via het bestelformulier op de website: http://www.maxgootte.nl onder vermelding van uw naam en het verzendadres en bestelnummer MGK.02-64

Inhoudsopgave

Woord vooraf

- 1 Inleiding**
 - 1.1 Twee publicaties in 1999
 - 1.2 Doel van het vervolgonderzoek
 - 1.3 Werkwijze
 - 1.4 Opzet van het rapport

- 2 Aanbod en afname op de culturele markt**
 - 2.1 Verleden: overzichtelijk (semi-)publiek aanbod
 - 2.2 Economisering van de cultuur: privatisering, digitalisering en internationalisering
 - 2.3 Culturalisering van de economie: de beleveniseconomie
 - 2.4 Tendensen in consumptie: meer in minder tijd
 - 2.5 Toekomstscenario's

- 3 Culturele markt: het afbakeningsprobleem**
 - 3.1 Definities: creativiteit en symboolwaarde
 - 3.2 Product, productie, consumptie en regulering
 - 3.3 Kwantificering van de culturele arbeidsmarkt
 - 3.4 Conclusies

- 4 Opleidingsniveau in de culturele markt**
 - 4.1 Onderzoeksgegevens
 - 4.2 Enkele kanttekeningen bij het opleidingsniveau

- 5 Vmbo, mbo, hbo: de beroepsopleidingskolom kunstvakken**
 - 5.1 Vmbo
 - 5.2 Mbo
 - 5.3 Hbo-kunstonderwijs
 - 5.4 Conclusie

- 6 Van Culture Clinics naar mbo-kunstonderwijs**
 - 6.1 Initiatiefplan Culture Clinics
 - 6.2 ECABO en GOC
 - 6.3 Twee arbeidsmarktonderzoeken
 - 6.4 Het Platform MBO Kunstonderwijs
 - 6.5 Pilots mbo-kunstopleidingen
 - 6.6 Kanttekeningen en commentaren

7

Cultuureducatie

7.1

Inventarisatie cultuureducatie in de bve-sector

7.2

Cultuur en School

7.3

Sociale cohesie, verrijkte leeromgeving, creativiteitsontwikkeling

7.4

Conclusies

8

Conclusies

Geraadpleegde literatuur

Bijlage I

Lijst met geïnterviewde personen

Bijlage II

Beschrijvingen pilots mbo-kunstonderwijs

Lijst van gebruikte afkortingen

Over de auteur

Woord vooraf

Het Max Goote Kenniscentrum voor Beroepsonderwijs en Volwasseneneducatie (MGK bve) heeft als doelstellingen:

- **het toegankelijk maken van nationale en internationale kennis op het terrein van bve;**
- **het analyseren van deze kennis;**
- **het bevorderen van kennisproductie;**
- **het stimuleren van discussies over de kennisproductie en kennisbenutting.**

De resultaten van het werk van het MGK bve worden op verschillende manieren ter beschikking gesteld aan de actoren die betrokken zijn bij de ontwikkeling van het bve-systeem.

In dit geval gaat het om een MGK bve Rapport. Rapporten zijn publicaties waarin de resultaten van onderzoek en studie van het bve-systeem worden gepresenteerd.

In 1999 werd onder de naam Culture Clinics het initiatief genomen om kunstvakopleidingen op mbo-niveau te starten. Eveneens in 1999 verscheen een studie van het Max Goote Kenniscentrum getiteld *Meer amusement en cultuur in het bve-segment*. Daarin werden de mogelijkheden verkend van opleidingen op het terrein van amusement en cultuur in het beroepsonderwijs. Inmiddels zijn we drie jaar verder en zien we een groot aantal initiatieven op het terrein van kunst en cultuur in het mbo en een grote belangstelling van leerlingen die dergelijke opleidingen willen volgen. Reden voor het Max Goote Kenniscentrum om in een onderzoek de stand van zaken op dit moment te inventariseren en perspectieven te schetsen voor de toekomst van kunst en cultuur in het mbo. Dit resulteerde in de voorliggende studie *Een kunstcluster voor het mbo?*, auteur Folkert Haanstra.

Uit de studie blijkt dat er sprake is van een groeiende internationale cultuurindustrie of 'creative industries' met veel economische bedrijvigheid. Het traditionele kunst- en cultuurbegrip wordt doorbroken en er is sprake van een vervlechting met sectoren als de media-industrie, amusement, recreatie en horeca. Mbo-opleidingen pakken deze ontwikkelingen op, zij het nog in bescheiden mate. Zo wordt in de studie opgemerkt dat er nog onvoldoende wordt aangesloten bij de dynamische culturele industrie en dat er nog (te) weinig verbindingen zijn met de vrijetijdsindustrie en met bestaande mbo-opleidingen op het gebied van multimedia, grafische industrie, mode en design. Haanstra schetst als mogelijk toekomstperspectief het ontstaan van kunstclusters in ROC's waarin zowel het beroepsgerichte aanbod als een algemeen vormend cultuureducatief aanbod wordt gebundeld.

|

De studie is niet alleen relevant voor het specifieke terrein van kunst- en cultuuropleidingen in het mbo, maar verwijst ook naar een aantal meer principiële vragen:

- Moeten (deze) nieuwe opleidingen ingepast worden binnen bestaande kwalificatiestructuren of moet eerder gedacht worden aan de ontwikkeling van nieuwe kwalificaties?
- Hoe vrij zijn instellingen eigenlijk (of zouden ze moeten zijn) in het starten van opleidingen met een soms nog diffuus beroepsperspectief, terwijl er wel grote belangstelling van (potentiële) leerlingen bestaat?

Het is hoopgevend dat er juist op het terrein van de kunst- en cultuuropleidingen sprake is van een intensieve samenwerking tussen ROC's en landelijke organen, waarin ook voor deze principiële vragen naar creatieve oplossingen wordt gezocht.

W.A. Houtkoop

Directeur Max Goote Kenniscentrum bve

1 Inleiding

1.1 Twee publicaties in 1999

In 1999 werd onder de naam *Culture Clinics* een initiatief plan voor een kunstvakopleiding op mbo-niveau gepresenteerd. Met dit plan beoogde initiatiefnemer Le Cosquino de Bussy gelegenheid te bieden aan jong talent met een vmbo-vooropleiding om zich te wijden aan de ontwikkeling van kunstzinnig talent. Daarbij moest een directe relatie worden gelegd met de arbeidsmarkt en voor zover mogelijk met het vervolgonderwijs: het hbo-kunstvakonderwijs. Bovendien wilde Culture Clinics bijdragen aan culturele diversiteit in de kunsten.

Eveneens in 1999, maar los van Culture Clinics, verscheen het rapport *Meer amusement en cultuur in het bve-segment?* (Baarda & Smets). Dit rapport is geschreven in opdracht van het Max Goote Kenniscentrum en het verkende de mogelijkheden van de sector amusement en cultuur in bve-opleidingen. Het rapport inventariseerde en analyseerde consumptiegegevens, arbeidsmarktgegevens en opleidingen met betrekking tot amusement en cultuur. De conclusie was dat er legio mogelijkheden waren om de bve-sector krachtiger in te zetten binnen de sector amusement en cultuur.

Uit beide publicaties blijkt dat eind jaren negentig de tijd rijp was voor nieuwe initiatieven in het middelbaar beroepsonderwijs (mbo) op het brede gebied van kunst, cultuur en amusement. Dit gebied had in de voorgaande jaren slechts zeer beperkt aandacht gekregen en het culturele onderwijsaanbod was in het mbo ten dele als franje wegbezuinigd. Een aantal factoren speelt een rol bij de hernieuwde aandacht voor kunst en cultuur. Deze factoren zijn deels economisch van aard. Gesproken kan worden van een toenemende economisering van kunst en cultuur en van een culturalisering van de economie. Kunst en cultuur worden niet alleen meer geassocieerd met subsidieverlening en het ontbreken van betaald werk, maar kan vanuit een bepaalde optiek worden beschouwd als een belangrijke economische groeifactor. Het gaat daarbij om de opkomst van de cultuurindustrie of de ‘creative industries’ en de daarmee verbonden werkgelegenheid en economische bedrijvigheid in de culturele markt. Deze markt impliceert een aanzienlijke verbreding van het traditionele kunst en cultuurbegrip en een vervaechting met sectoren als de media-industrie, amusement, recreatie en horeca. Naast het toegenomen belang van kunst en cultuur in brede zin als een eigen beroepssector, wordt van scholing in of door kunst ook verwacht dat dit kan bijdragen aan bredere competenties zoals creativiteit en flexibiliteit. Dit zijn competenties die in allerlei beroepssectoren zijn gewenst.

Een tweede groep factoren is cultuurpolitiek van aard. Het gaat om de hernieuwde aandacht in het cultuurbeleid voor bevordering van cultuurdeelname

via het onderwijs. Dit beleid wordt sinds 1996 met name gestimuleerd door het project *Cultuur en School* van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCenW) en door de invoering van het nieuwe vak Culturele en Kunstzinnige Vorming (CKV) in het vmbo en CKV-1 in het havo en vwo. Aanvankelijk richtte dit beleid zich vooral op basis- en voortgezet onderwijs, maar gaandeweg is er meer aandacht voor de bve-sector gekomen. Een andere belangrijke peiler van het cultuurbeleid is de bevordering van culturele diversiteit. Dat betekent het stimuleren van zowel een groter aandeel van allochtonen in het culturele aanbod, als van de deelname van allochtonen aan de door de overheid ondersteunde cultuur. Omdat het mbo veel allochtone leerlingen trekt, is de consequentie dat het cultuureducatiebeleid zich juist ook op die onderwijssector zou moeten richten.

Onder invloed van genoemde economische en cultuurpolitieke factoren hebben zich sinds 1999 ontwikkelingen voorgedaan die een vervolg rechtvaardigen op *(Meer) amusement en cultuur in het bve-segment?* Het vraagteken ten aanzien van 'meer' kan nu achterwege blijven, want inmiddels zijn in verschillende regionale opleidingscentra (ROC's) nieuwe opleidingen en pilots gestart op het gebied van kunst en cultuur. De meeste initiatieven zijn aangesloten bij het landelijk Platform MBO Kunstonderwijs. Dit platform is voortgekomen uit Culture Clinics en streeft naar de totstandkoming van een kwalificatiestructuur die is gericht op de brede branche van kunst, cultuur en media. Daarnaast zijn mede door Cultuur en School-subsidies al enkele rondes van culturele projecten in ROC's georganiseerd.

1.2 Doel van het vervolgonderzoek

Dit tweede rapport heeft tot doel de stand van zaken weer te geven ten aanzien van de bve-opleidingen voor de culturele markt en om de achtergronden ervan te schetsen. Het behandelt deels dezelfde onderwerpen als het eerste rapport, maar kan de eerdere analyses door recente publicaties aanvullen en actualiseren. Bovendien worden in dit rapport ook de ontwikkelingen van cultuureducatie in de bve-sector beschreven.

De volgende hoofdvragen worden behandeld:

- 1 Wat is de rationale van de op kunst en cultuur gerichte initiatieven in de bve-sector, dat wil zeggen op welke kwalitatieve en kwantitatieve analyses van de culturele markt berusten ze?
- 2 Wat is de actuele stand van zaken ten aanzien van opleidingen gericht op beroepen in de culturele markt en van cultuureducatie in de bve-sector?
- 3 Wat zijn de meningen en verwachtingen van verschillende betrokken partijen over de ontwikkelingen in de bve-sector?

1.3

Werkwijze

Het rapport berust grotendeels op literatuuronderzoek. De literatuur betreft met name studies van de culturele markt, arbeidsmarktonderzoeken en beschrijvingen van de bve-opleidingen.

Voor het verzamelen van gegevens zijn tevens interviews met betrokkenen gehouden. Het gaat om totaal vijftien personen, waarvan het merendeel is betrokken bij het Platform MBO Kunstonderwijs (vertegenwoordigers van landelijke organen en van pilotopleidingen). Daarnaast zijn gesprekken gevoerd met personen uit het hbo-kunstonderwijs, een deskundige van de Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO) op het gebied van kunstvakken in het vmbo en van wetenschappelijke deskundigen op het gebied van de cultuur-industrie. Bijlage I bevat de namen van de geïnterviewde personen.

1.4

Opzet van het rapport

Hoofdstuk 2 beschrijft de context van de recente ontwikkelingen van bve-opleidingen gericht op de culturele markt. Hoofdstuk 3 behandelt verschillende omschrijvingen en afbakeningen van de culturele industrie aan de hand van arbeidsmarktonderzoeken en hoofdstuk 4 presenteert gegevens over het opleidingsniveau in de culturele sector. Hoofdstuk 5 beschrijft de beroeps-opleidingskolom vmbo-mbo-hbo van culturele en kunstvakken. Hoofdstuk 6 beschrijft het Platform MBO Kunstonderwijs en enkele aangesloten pilotopleidingen en geeft een overzicht van de meningen van verschillende betrokkenen. Hoofdstuk 7 geeft een beschrijving van algemeen vormende cultuureducatie in de bve-sector en hoofdstuk 8 bevat de conclusies.

2

Aanbod en afname op de culturele markt

In dit hoofdstuk wordt de context geschetst van de recente ontwikkelingen van bve-opleidingen gericht op de culturele markt. Het gebied waarop deze opleidingen zich (kunnen) richten wordt omschreven en zeer beknopt in een historisch perspectief geplaatst.

2.1

Verleden: overzichtelijk (semi-)publiek aanbod

In *Van vaudeville tot video* beschrijft Knulst (1989) hoe mensen er in alle tijden behoefte aan hebben gehad de dagelijkse routine af te wisselen met ervaringen en belevenissen van stimulerende aard. Zijn geschiedschrijving van vermaak en amusement laat zien hoe sterk de vermaakpatronen worden beïnvloed door sociale ongelijkheden. In het verre verleden was eerst alleen een rijke elite in staat het vermaak in de vorm van muziek, theater en beelden naar zich toe te halen en zich te richten op de cultivering van deze uitingen. De meeste mensen bleven aangewezen op publiek aangeboden vormen van vermaak. Knulst noemt met name de kermis als “leverancier bij uitstek van sensaties” (p. 59). Deze vermaakscultuur was multisensorisch van aard: muziek, theater, acrobatiek, eten en drinken gingen samen. In de loop der eeuwen ontstaat een zelfstandiging van vermaakvormen en een splitsing in luister-, kijk- en eetcultuur. Deels ontwikkelen zich hieruit meer ingetogen vormen van vermaak: concerten, theatervoorstellingen en musea, die een gedisciplineerd publiek vereisen dat in stilte (en zonder drank en eten) van het gebodene moest genieten. Daarnaast blijven steeds meer populaire vormen van vermaak bestaan. Wel nemen deze vaak de uiterlijke kenmerken van de beschaafder geachte vormen van vermaak over. Vaudevilletheaters worden “classicistisch opgetuigd” en de rondreizende bioscopen worden later gevestigd in gebouwen die op een “fatsoenlijke schouwburg” lijken (ibidem, p. 63). Kunst en vermaak blijft steeds een terrein van sociale distinctie. Groepen proberen zich door deelname aan bepaalde vormen van cultuur en bezoeken aan bepaalde instellingen te onderscheiden, maar anderzijds worden voortdurend pogingen gedaan om het volk te verheffen en deel te laten nemen aan de gelegitimeerde vormen van vermaak.

Knulst beschrijft hoe met name technische ontwikkelingen hebben bijgedragen aan een steeds verdergaande differentiatie in aanbod van vermaak en aan een grotere verspreiding van informatie, amusement en kunst. Het gaat om de drukpers, de foto, de radio, de film, de televisie, video en nu ook internet. Steeds ontstond bij nieuwe media een strijd om de heerschappij van de ontstane productie- en distributiemogelijkheden. In de periode van verzuiling in de vorige eeuw werden daarbij de verschillende media steeds voorzien van

gepaste vormen van vermaak voor de eigen doelgroep: eigen verenigingen op de verschillende vrijetijdsgebieden, eigen boeken en tijdschriften, eigen radio- en televisieprogramma's.

In de loop van de jaren zestig van de vorige eeuw groeit de welvaart en groeit ook de vrije tijd van de burgers. Zowel buitenshuis als binnenshuis nemen de alternatieven voor vermaak toe. Er ontstaat een steeds grotere mobiliteit en daarmee de mogelijkheid tot deelname aan een (geografisch gezien) groter aanbod van vermaak. Anderzijds komt met name door de televisie en de grammofoonplaat veel meer consumptie van cultuur en amusement in de huiskamer. Door de ontzuiling zijn aanbod en deelname bovendien steeds minder gebonden aan een bepaalde levensbeschouwing. Er groeit een deels commerciële, populaire cultuur, met name op gebied van de popmuziek. Toch benadrukken zowel Knulst (1989) als Mommaas (2000b) dat ook in de jaren zestig en zeventig de vrijetijdsbesteding nog sterk wordt gedomineerd door het overheidsbeleid. Op het gebied van de cultuur is sprake van een sterke aanbodsfinanciering. Er is een belangrijke toename van publiek aanbod in de vorm van een groeiend aantal musea, gezelschappen, podia en culturele accommodaties. Dit overzichtelijke aanbod van semi-publieke instellingen op het gebied van cultuur bestaat ook op de gebieden van sport en recreatie. Het commerciële aanbod in al deze sectoren is nog beperkt. Mommaas (2000, p. 31) beschrijft dat de wereld van vermaak vanuit het huidige perspectief in die jaren een zeer onschuldige wereld lijkt: "De sport blijft gedomineerd door het publieke verenigingsleven, de bioscoop heeft het moeilijk, de eerste amusementsparken drijven nog lang op het voorbeeld van de kermis en het sprookjesbos, de vakantie houdt lange tijd het stramien van een zomers verblijf op de camping in het bos of aan het strand, de publieke omroep domineert de televisie."

2.2 Economisering van de cultuur: privatisering, digitalisering en internationalisering

In de loop van de jaren tachtig van de vorige eeuw verloor de overheid steeds meer de greep op aanbod en afname van de vrijetijdsmarkt. Zo stelt de overheid grenzen aan haar eigen aanbodbeleid en spreidingsbeleid in de traditionele gesubsidieerde culturele sector en wenst er meer marktwerking. De sociale idealen van de volksverheffers maken plaats voor de idealen van de nieuwe tijd: "professioneel management, een kloppende kas en goede relaties met het bedrijfsleven" (Oosterbaan Martinius, 1990, p. 83). Deze tendens zet zich later voort in de roep om cultureel ondernemerschap.

Maar naast de veranderingen in de deels of geheel gesubsidieerde culturele sector vinden door deregulering en privatisering ingrijpende ontwikkelingen plaats in de marktsector. Enkele voorbeelden van belang voor de vrijetijds-

markt zijn de liberalisering van het omroepwezen en de deregulering van de telecommunicatie die de invloed van de media-industrie hebben bevorderd. De economisering van de cultuur komt tot uiting in een steeds invloedrijkere culturele industrie, een conglomeraat van film-, muziek- en theaterindustrie, telecommunicatie, commerciële omroepstations, uitgeverijen, toeristische attracties en evenementen, design, mode en dergelijke.

Rutten (2000) vergelijkt een aantal kenmerken van deze culturele industrie met het traditionele werk van kunstenaars en ambachtslieden. In tegenstelling tot bij de traditionele kunsten wordt er in de eerste plaats voor de markt geproduceerd. Dit onderscheid is overigens niet altijd zo helder: bij gesubsidieerde poppodia en films lopen markt en subsidie soms in elkaar over (Mommaas, 2000a). Er is bij de culturele industrie sprake van rationalisering van productie, distributie en marketing uitmondend in arbeidsdeling. Het gaat niet om de in de traditionele cultuurkenmerkende individuele creativiteit, maar om collectieve prestaties.

In de cultuurindustrie is sprake van internationalisering en schaalvergroting. Bekende voorbeelden van de opkomst van megaconcerns op mediagebied zijn Viacom-CBS; Disney-ABC, Sony en AOL-Time Warner. Rutten noemt synergie als strategie van deze concerns: het combineren van activiteiten van verschillende bedrijfsonderdelen. Zo wordt een filmsucces op allerlei manieren uitgevent: via cd, video, dvd, boeken, tijdschriften en merchandising. Het mondiale karakter van deze industrie is ook in Nederland merkbaar. Bekende Hollandse amusementsconcerns zoals Mojo Concerts en Polygram zijn overgegaan in buitenlandse handen. Hetzelfde geldt overigens voor veel pretparken en recreatieparken.

Technologie speelt een centrale rol in productie en distributie van de culturele industrie. De Swaan (1990) heeft al eerder beschreven hoe deze industrie veel meer dan de gesubsidieerde kunst gebruik heeft gemaakt van nieuwe technologieën, maar zich inhoudelijk vaak behoudend opstelt. De conventies van het verhaal in film en theater, van de melodie en tonaliteit in de muziek en van representatie van de werkelijkheid in beeldende producten werden in de populaire cultuur gehandhaafd. De gesubsidieerde modernistische kunst heeft de verhalende inhouden, tonaliteit en representatie deels of geheel verlaten, maar heeft juist lang vastgehouden aan oude materialen, instrumenten en media. In de culturele industrie zijn digitalisering en de opkomst van internet nu bepalend. Zowel productie, distributie en marketing van de media-industrie waren eerst nog per categorie gescheiden: film via video en tv; muziek via plaat en cd, etc. Door de digitalisering komen de verschillende categorieën allemaal bijeen in één medium. En mede door de digitalisering wordt de culturele industrie onderdeel van de brede convergerende informatie- en communicatie-industrie. Cultuur en amusement worden binnen deze industrie aangeduid met 'content', evenals sport, nieuws en informatie.

Mommaas (2000a) onderschrijft veel van de kenmerken en tendensen die Rutten noemt, maar geeft ook aanvullingen en kanttekeningen. Zijns inziens betreft de culturele industrie zeker niet alleen immateriële en reproduceerbare producten, maar ook blijvende materiële producten, zoals design, mode, interieur en architectuur. Hij benadrukt nog sterker dan Rutten de toenemende vervlechting van de media/culturele industrie met andere sectoren zoals sport, pretparken, verpakking, bebouwde omgeving, toerisme en horeca. Meer en meer van onze gecreëerde omgeving wordt overladen met symboliek en culturele betekenis, stelt Mommaas. Door branchevermenging ontstaat een complete 'belevenisindustrie' waar de traditionele cultuur (musea, erfgoed, schouwburgen) onderdeel van uitmaakt, evenals de werelden van Time Warner en Disney, maar ook het Dolfinarium in Harderwijk en de keukenafdeling van De Bijenkorf.

Mommaas benadrukt verder dat de culturele industrie veel meer omvat dan de mondiale media-industrie. Ook de kleinschalige, heterogene, lokale culturele bedrijvigheid behoort daartoe: de vele bedrijven en bedrijfjes op het gebied van webdesign, multimedia, grafische vormgeving, popmuziek, mode, boeken, decorontwerp, etc. Deze bedrijvigheid is, meer dan die van de mega-concerns, van belang voor de mbo-opleidingen. Deels wordt deze kleinschalige plaatselijke en regionale culturele industrie nog onderschat door lokale bestuurders. Ze denken bij productie van cultuur aan subsidie verstrekken en (nog) niet aan geld verdienen. Anderzijds zijn veel gemeentes wel actief om de consumptie van cultuur en amusement te stimuleren, mede omdat dit winkelen en horecabezoek kan bevorderen. Dit gebeurt onder meer door het organiseren van muziek- en theaterfestivals, het restaureren en onder de aandacht brengen van plaatselijk cultureel erfgoed en door ruimtelijke concentratie van verschillende soorten culturele accommodaties (schouwburg, bioscoop, bibliotheek/mediatheek, tentoonstellingsruimte/museum, kunstuitleen, boek- en muziekwinkels etc.). Deze culturele clusters zijn de culturele variant van het samengaan van winkelcentra, amusement en horeca.

2.3 Culturalisering van de economie: de beleveniseconomie

In de strijd om de aandacht en gunst van de consument worden kunst en amusement steeds vaker gebruikt als middelen om de meest uiteenlopende producten en diensten vorm te geven, te adverteren en te verkopen. Deze culturalisering van de economie betekent dat allerlei ondernemingen en bedrijven een voorbeeld hebben genomen aan de wereld van amusement, film en theater waar het van oudsher gaat om het vormgeven van vermaak en beleving. De technische mogelijkheden daarvan zijn enorm uitgebreid en dit heeft de bruikbaarheid ervan in allerlei andere situaties vergroot.

In hun boek *De beleveniseconomie* voegen Pine en Gilmore (1999) aan de bestaande indeling in economisch aanbod tussen 'commodities' (grondstof-

fen), goederen (tastbare producten) en diensten (immateriële activiteiten die voor een klant worden verricht) een vierde toe: de belevenis. Van ruwe koffiebonen naar een pak koffie tot een doorsnee kopje koffie in een restaurant, is steeds sprake van een stijging van economische waarde. Maar de toegevoegde waarde is onevenredig groot als de dienst van het kopje koffie een belevenis wordt. De hoge prijs die gevraagd kan worden voor een cappuccino op een topline en met topbediening illustreert dat. Bij belevissen gaat het om een memorabele gebeurtenis waarbij de klant op een persoonlijke manier wordt betrokken. De uitbreiding van de productie van goederen en diensten naar belevissen wordt door Wolf (1999) kernachtig weergegeven met 'from real goods to feel goods'.

Door het gebruik maken van belevissen buiten de cultuur- en amusementssector raakt deze sector steeds verder vervlochten met allerlei goederen en diensten om de economische waarde ervan te vergroten. Rutten (2000) spreekt over amusement als smeerolie voor consumptie en Wolf (1999) spreekt over het cruciale belang van de 'E-factor' (de entertainment-factor) in het bedrijfsleven: "There is no business without show business" is het nieuwe motto. Deels betekent dit vrij letterlijk dat gebruik wordt gemaakt van personen en producten uit de wereld van amusement en kunst. Maar Pine en Gilmore gebruiken de theaterwereld ook als metafoor voor de huidige op de verkoop van belevissen gerichte economie: diensten worden een podiumvoorstelling en goederen worden rekwisieten.

Door hun grote economische belang worden onevenredig grote bedragen betaald voor bijvoorbeeld filmsterren en sporthelden. Naast hun directe waarde voor de verkoop van films of sportwedstrijden, ontleen ze hun waarde aan de inzet voor reclame voor producten. Wolf signaleert ook de risico's van deze ontwikkelingen: trends gaan razendsnel en voor je het weet loop je als merk achter of wordt je met sterren en activiteiten geassocieerd die niet meer cool zijn. En amusement en beleving blijft een onzekere investering: naast gigantische successen zijn er ook vele kostbare flops. Een voordeel is wel dat bepaalde trends en modes terug kunnen komen en soms meerdere keren kunnen worden gerecycled.

De beschreven tendensen van de beleviseconomie zijn vooral ontleend aan de situatie in de Verenigde Staten. Maar ook in hun beschrijvingen van de Nederlandse situatie geven zowel Mommaas als Rutten aan dat de rol en de inzet van cultuur en amusement sterk zijn verbreed en steeds meer vervlochten raken met andere economische sectoren.

2.4 Tendensen in consumptie: meer in minder tijd

In het vorige rapport over amusement en cultuur in de bve-sector (Baarda & Smets, 1999) is beschreven hoe Nederlanders in de jaren negentig minder vrije tijd kregen, minder huiselijk werden en in die kortere tijd meer activitei-

ten ondernamen en daar meer geld voor over hadden. In grote lijnen wordt die situatie bevestigd door het tijdsbestedingsonderzoek 2000 van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), zoals gerapporteerd in *Trends in de tijd* (Breedveld & Van den Broek, 2001). Ook dit rapport geeft aan dat Nederlanders het sinds de jaren negentig van de vorige eeuw weer beduidend drukker hebben gekregen. Het geheel aan verplichtingen op het gebied van arbeid, huishouden en studie is verder toegenomen en er is minder tijd voor vrijetijdsbestedingen. De beperktere vrije tijd is nu echter vooral ten koste gegaan van de vrije tijd die Nederlanders buitenshuis doorbrengen. Die tijd daalde van gemiddeld achttien uur in 1995 naar zestien uur in 2000. Daarbinnen wordt ongeveer tweeënhalf uur per week gebruikt voor uitgaan. Daarvan wordt weer het grootste deel (66%) besteed aan bezoek aan horeca (café, restaurant, discotheek, etc.), 18% aan culturele instellingen (museum, podium, bioscoop) en 16% aan overige uitgaansactiviteiten zoals sportwedstrijden, dierentuinen en pretparken. De tijdverdeling over deze drie sectoren is de laatste decennia redelijk stabiel. Het is dus niet zo dat de tijd voor de culturele instellingen sterk is teruggelopen.

De tijd die aan verschillende media (gedrukte media, radio/audio, televisie, computer) wordt besteed bleef in de periode sinds 1975 redelijk constant, namelijk achttien à negentien uur. Dat gold ook voor de recentere periode van een krimpend vrijetijdsbudget. Er deden zich in die periode wel grote verschuivingen voor. De gedrukte media verloren steeds meer terrein: in 1975 las men gemiddeld per week nog 6,1 uur, in 2000 was dat nog 3,9 uur. Ook radio luisteren nam af, maar televisiekijken steeg in die periode van gemiddeld 10,2 uur naar 12,4 uur. De tijd voor televisiekijken is de laatste vijf jaar constant gebleven, terwijl de tijd die we besteden aan computer en internet duidelijk in opmars is.

De beperking in de totale vrije tijd is samengegaan met een toegenomen welvaart en bestedingsruimte en een enorme toename in keuzemogelijkheden, zowel wat betreft het aanbod via de media (met internet als meest spectaculaire uitbreiding) als het 'live'-aanbod in evenementen, megatentoonstellingen, festivals, amusementsparken, reizen, winkelcentra, restaurants en dergelijke. Al deze mogelijke activiteiten vechten om aandacht. De verwerende consument heeft veel geld over voor vrijetijdsbesteding (circa een kwart van het huishoudelijk budget), maar eist steeds spectaculairdere belevenissen om nog aan het hoge verwachtingsniveau te kunnen voldoen. Hedonisme, individualisme en consumptisme zijn kenmerkend voor de besteding van vrije tijd.

Een veelbeschreven fenomeen van de culturele consumptie is dat de traditionele toekenning van hogere en lagere waarden aan de verschillende vormen van vermaak aan het wankelen is gebracht. Enerzijds is in postmoderne culturele producten zelf steeds vaker sprake van een vermenging van hoog en laag en van verleden en heden. Uitingen van elite- en massacultuur lopen in elkaar

over en beïnvloeden elkaar. Men spreekt van ‘cross-overs’ tussen genres en lagen. En in de competitie met de amusementswereld nemen traditionele culturele instellingen methodes en producten over. Zo maken veel musea hun presentatie en begeleiding minder afstandelijk en meer belevingsgericht of maken ze gebruik van massacultuur, zoals striphelden. Bekende voorbeelden waren het gebruik van Kuifje in een tentoonstelling over Tibet en het gebruik van Asterix in een oudheidkundig museum.

Ook is de cultuurdeelnemer zelf minder eenkennig geworden en is de erkende smaakhiërarchie verzwakt. Dit leidt tot het beeld van de ‘omnivoor’ en van de ‘flaneur’: de man of vrouw die in de vrije tijd aan zeer veel en uiteenlopende activiteiten deelneemt, maar dat op een vluchtige en weinig diepgravende manier doet en daarbij allerlei vroeger voor onmogelijk gehouden voorkeuren combineert. “Eerst naar Wagner, dan naar Hazes,” schrijft Heijne (2000) hierover. Hij voorziet een situatie waarin allerlei cultuuruitingen naast elkaar blijven bestaan, maar cultuurpessimisten zien in deze ontwikkeling de langzame maar zekere ondergang van de traditionele cultuur in een ‘verplattingsoffensief’ van de massacultuur (Franke, 2000). In de volgende paragraaf gaan we nader op dergelijke toekomstvisies in.

Hoewel er genoeg aanwijzingen zijn dat de strakke grenzen tussen traditionele cultuur en massacultuur voortdurend worden overschreden, is enige relativisering op zijn plaats. De genoemde culturele omnivoor, degene die moeiteloos zapt van traditionele naar populaire cultuur en andersom is niet de doorsnee Nederlander, maar vormt een beperkte groep. De beschrijving van de alleseter slaat vooral op de groep hoger opgeleide babyboomers, die zijn opgevoed in een tijd dat enerzijds de traditionele culturele canon nog geldig was en werd onderwezen, maar anderzijds de eerste generatie vormde die opgroeide met een eigen jeugdcultuur, met eigen muziek en mode. Het percentage van de bevolking met omnivoor vrijetijdsgedrag is de laatste jaren ook niet toegenomen, zoals blijkt uit het eerder genoemde *Trends in de tijd* (Breedveld & Van Den Broek, 2001, pp. 108, 109). Combinaties van verschillende soorten vrijetijdsbesteding (cultuur, horeca en sport) in een jaar zijn in de periode tussen 1995 en 2000 niet toegenomen. Hetzelfde geldt binnen cultuurdeelname voor combinaties van traditionele en populaire cultuur. Van de bevolking van twaalf jaar en ouder bezocht in 1999 11% alleen traditionele cultuur (klassieke muziek, ballet, beroepstoneel en musea), 27% bezocht alleen populaire cultuur (popmuziek, jazz, musical, cabaret en bioscoop), 29% bezocht zowel traditionele als populaire cultuur en de grootste groep (32%) bezocht geen van de genoemde culturele activiteiten. De cijfers uit 1995 wijken hier niet veel van af: 12% alleen traditionele cultuur, 25% alleen populaire cultuur, 28% een combinatie en 36% geen bezoek. Het merendeel van de bevolking neemt dus niet deel aan de traditionele cultuur en het bezoek aan traditionele cultuur hangt sterk samen met opleidingsniveau en met leeftijd. De hoger opgeleiden nemen verhoudingsgewijs meer deel aan de traditionele cultuur en de jongere

generaties doen dat in afnemende mate. De vraag is of deze ontwikkeling zich steeds verder zal doorzetten.

2.4 Toekomstscenario's

Over de toekomst van het cultuurbeleid en van de cultuurdeelname zijn recentelijk enkele studies met toekomstscenario's verschenen (Langeveld, 2000; Van den Broek & De Haan, 2000). Afzonderlijke toekomststudies zijn verschenen over de podiumkunsten (Berenschot, 1995) en musea (NMV, 2000). Een hoofdthema in deze studies is in welke mate de deelname aan de traditionele kunst en het deels gesubsidieerde cultuuraanbod zich zal handhaven in relatie tot de commerciële massacultuur.

Langeveld (2000) schetst twee scenario's: dat van de ondernemende samenleving en van de ingetogen samenleving. In de ondernemende samenleving is sprake een verscherping van huidige tendensen van liberalisering en marktwerking. In deze samenleving bloeit de vermaakscultuur (de cultuur van het directe beleven) in zowel de media en in mega-uitgaanscentra. De traditionele cultuur kwijnt door verminderde subsidies en kunstenaars zijn steeds meer gedwongen hun producten af te stemmen op het te bereiken publiek. In deze samenleving is het onderwijs utilitair gericht. "De kunstacademies zijn relatief minder bevolkt dan nu, het vak van kunstenaar is riskant. Het aantal kunstondernemingen dat na korte tijd weer verdwijnt, is groot" (p. 42).

In het alternatieve scenario van de ingetogen samenleving hebben huidige maatschappelijke tegenstromen als milieubeweging, feminisme, spiritualiteit en postmaterialisme aan kracht gewonnen. Er is in deze wereldbeschouwelijke, pluriforme maatschappij sprake van een afnemend individualisme, matiging van consumptie en van massavermaak. In deze samenleving is het onderwijs ook gericht op een brede vorming en speelt kunsteducatie een veel belangrijker rol. Kunstenaars zijn niet vrijgesteld, maar hebben een rol in onderwijs en dienstverlening. Door een intensief beleid ten aanzien van cultuurspreiding zullen traditionele culturele activiteiten een groter publiek bereiken.

Van den Broek en De Haan van het SCP schetsen in *Cultuur tussen competentie en competitie* (2000) een drietal scenario's van de situatie in 2030. In deze studie wordt het begrip cultuur gebruikt voor deelname aan podiumkunsten, musea, lezen van literatuur en dergelijke en de eigen kunstzinnige activiteiten van mensen. Het zodanig oprekken van het begrip cultuur dat vrijwel alles eronder valt wordt afgewezen, omdat het gaat om de toekomst van de cultuurdeelname zoals die in het cultuurbeleid van de overheid wordt bedoeld. Het gaat dus vooral om de cultuur in het publieke terrein en veel van de producten in de marktsector (van de cultuurindustrie) vallen dus niet onder deze opvatting.

Centraal in elk scenario staat de spanning tussen de competentie die nodig is om van traditionele cultuurvormen te genieten (en die ten dele door middel van cultuureducatie moet worden verworven) en de competitie om de beperkt beschikbare vrije tijd die de cultuur moet aangaan. In het eerste toekomstscenario is sprake van een marginalisering van deze cultuur. Geleidelijk raken kunst en cultureel erfgoed in de media ondergesneeuwd, waarmee cultuur vrijwel uit het gezichtsveld en uit de belevingswereld van het grote publiek verdwijnt. Er bestaat voor een breed en kritisch consumentenpubliek wel een hoogwaardig en gedifferentieerd aanbod van vrijetijdsvoorzieningen, maar de traditionele cultuur is daarbinnen slechts een reservaat van een kleine en selecte groep liefhebbers. Dit betekent ook dat de legitimering voor subsidie aan deze vormen van cultuur steeds zwakker is geworden.

In het tweede scenario is sprake van een consolidering van cultuur. Het is een uitvergroting van de huidige (nog beperkte) tendens naar de omnivore smaakvoorkeur van consumenten. Consumenten kiezen voor allerlei vormen van vrijetijdsbesteding en daarbij heeft het onderscheid tussen hoog en laag ('highbrow' en 'lowbrow') zeer sterk aan betekenis ingeboet. Nationale en internationale vrijetijdsaanbieders zorgen voor een zeer divers aanbod van 'multitainment'. De traditionele cultuur heeft daarbij zowel via verspreiding door de massamedia als in de vorm van (vaak gesponsorde) voorstellingen, tentoonstellingen, festivals etc. een eigen plaats behouden. Omdat marktwerking steeds belangrijker is geworden vereist het behouden of veroveren van publiek veel van het cultureel ondernemerschap.

In het derde scenario is sprake van herwaardering van cultuur. De markt van snelle en oppervlakkige belevenissen die alleen zijn gericht op 'fun' maximalisatie raakt verzadigd en biedt veel consumenten op de lange duur te weinig voldoening. Als reactie ontstaat een zoeken naar zingeving, naar meer complexe en intellectueel uitdagende vormen van vrijetijdsbesteding. Dit leidt mede tot een terugkeer naar de meer traditionele vormen van cultuurdeelname.

In beide toekomststudies lijken de meer idealistische en alternatieve scenario's van de ingetogen samenleving en van de herwaardering van de traditionele cultuur het minst realistisch. Aan de andere kant worden ook de cultuurpessimistische verwachtingen van een totale verplating, eenvormigheid en manipulatie in eerdergenoemde publicaties van Rutten, Mommaas, Wolf e.a. steeds bestreden. De onderscheidingsdrang van mensen en groepen blijft bestaan en de individuele vrijheid om van smaak te verschillen neemt toe in plaats van af. Het consumptiepatroon wordt meervormig in plaats van eenvormig. Maar niet alleen aan de kant van de consument, ook aan die van de producenten is er geen reden tot cultuurpessimisme. Kwaliteit valt niet samen met bepaalde traditionele uitingen en genres: er zit ook veel kwaliteit en vakmanschap in de amusementscultuur. Bepaalde vormen van commerciële cultuur zijn soms ook

deel van een kritische tegencultuur, zoals de popmuziek heeft laten zien. En de digitalisering biedt individuen en kleine ondernemingen meer mogelijkheden voor kwalitatief goede, maar goedkope productie van cultuur (zoals websites, video, muziek, lokale omroep e.d.). Deze toegenomen mogelijkheden voor kleinschalige productie met brede verspreidingskanalen zijn juist tegengesteld aan de monopolisering van de media door megaconcerns.

3

Culturele markt: het afbakeningsprobleem

Het beeld van een dynamische culturele markt die vervlochten is geraakt met veel andere economische sectoren roept de vraag op of het nog mogelijk is deze markt af te bakenen. Eerst wordt gekeken naar verschillende definities en omschrijvingen en vervolgens naar onderzoeken die proberen de culturele markt te kwantificeren.

3.1 Definities: creativiteit en symboolwaarde

Omschrijvingen van wat de (producten van de) culturele industrie onderscheidt van andere sectoren maken gebruik van termen als creativiteit, symbolische waarde, beleveniswaarde en immateriële aspecten.

Creativiteit

De Britse overheid spreekt in haar publicaties expliciet van ‘Creative Industries’ en hanteert daarbij de volgende definitie: “Those industries which have their origin in individual creativity, skill and talent and which have a potential for wealth and job creation through the generation and exploitation of intellectual property” (Creative Industries Strategy Group, 1998, 2000). Hier wordt aan toegevoegd dat het complexe karakter van deze sector een goede definitie bemoeilijkt. We zagen dat Rutten (2000) ook creativiteit noemt in zijn beschrijving van de culturele industrie, maar tegenover de individuele creativiteit van de traditionele kunstproductie juist de collectieve creativiteit en arbeidsdeling als kenmerken noemt.

Het gebruik van het begrip creativiteit is niet eenduidig: soms wordt de term vereenzelvigd met scheppend vermogen op artistiek gebied, maar evenzeer wordt het begrip gebruikt voor het genereren van nieuwe oplossingen, producten en ideeën op elk willekeurig gebied. Van Dijken en Molenaar (1999) gebruiken in *De Nederlandse Culturele Industrie* de volgende omschrijving: “Onder culturele industrie wordt verstaan alle vervaardiging van producten waar creativiteit in esthetische en verbeeldende zin bij komt kijken.” Ook deze omschrijving is niet eenduidig, maar de toevoeging “in esthetische en verbeeldende zin” geeft wel een aanzienlijke inperking.

Tegenover de omschrijvingen waarbij creativiteit een belangrijk onderscheidend criterium is, staat de opvatting van Horkheimer en Adorno (1947) die het begrip culturele industrie hebben geïntroduceerd. Zij benadrukken juist het gebrek aan creatieve vrijheid. Kenmerkend voor de massaproducten die de culturele industrie produceert, is het schematische, het clichématige en de standaardisering. Alle producten hebben een formule en zijn voorspelbaar. Er

bestaat weliswaar een permanente dwang tot nieuwe effecten, maar die dienen toch aan de bestaande schema's gebonden te blijven. "Zelfs gags, effecten en grappen zijn gecalculeerd, evengoed als het kader waarin zij zijn ondergebracht. Ze vallen onder speciale vaklui en hun variatiegraad is zo smal dat ze in principe als bureauwerk kunnen worden verdeeld" (ibidem, p. 140).

Immateriële en symbolische waarde

Volgens verschillende publicaties ligt het onderscheid tussen de culturele industrie en andere industrieën en dienstensectoren in de aard van de producten. Bij de culturele industrie gaat het primair om symbolisch materiaal dat een specifieke culturele betekenis heeft of krijgt wanneer het circuleert in de samenleving. Kenmerkend is de betekenis en de emotionele werking die activiteiten en producten oproepen, dankzij het design, de stijl, het imago, etc. Blythe (2001) beschrijft de overeenkomstige kenmerken van de verschillende sectoren binnen de culturele industrie als "production and manipulation of signs, the play of images, the organisation of desire."

Maar omdat de symbolische waarde of beleveniswaarde verbonden worden aan zeer uiteenlopende producten en diensten ('no business without show-business') en deels ook materiële producten (zoals mode, architectuur, design) omvat, is ook deze omschrijving niet toereikend om de culturele industrie duidelijk af te bakenen.

3.2 Product, productie, consumptie en regulering

Mommaas (2000b, p. 40 e.v.) geeft aan dat voor de sector vrije tijd als geheel, maar tevens voor deelsectoren als sport, toerisme, recreatie en cultuur in toenemende mate discussies plaatsvinden over de afbakening en ordening ervan. Omdat eendimensionale en statische afbakeningen ontoereikend zijn, geeft hij een conceptuele aanzet om de vrijetijdsindustrie te beschrijven met meerdere factoren. Hij onderscheidt vier soorten kenmerken: productkenmerken (overeenkomstige of samenhangende karakteristieken van producten en diensten), productiekenmerken (wijze waarop bedrijven en organisaties hun productie en distributie van goederen in onderlinge samenhang organiseren), consumptiekenmerken (wijze waarop consumenten goederen en diensten in onderlinge samenhang groeperen en consumeren) en ten slotte regulatiekenmerken (institutionele ordening van bedrijven en organisaties vanuit de regulerende verantwoordelijkheid van semi-publieke organen). De onderlinge wisselwerking van producten, productiestrategie, consumentenmarkt en overheidsingrijpen is verantwoordelijk voor de ordening van markten en sectoren. In het verleden was de Nederlandse culturele markt sterk bepaald door (semi-)publieke instellingen en publieke regulatieprincipes. Door de deregulering zijn de productie- en consumptiekenmerken belangrijker geworden voor de ordening van deze markt. Met name bij complexe diensten in de cul-

turele en amusementssector spelen consumptiekenmerken een steeds grotere rol.

3.3 Kwantificering van de culturele arbeidsmarkt

Er zijn de afgelopen jaren verschillende pogingen gedaan om een kwantitatief economische beschrijving te geven van de culturele arbeidsmarkt en culturele industrie. Ter illustratie worden hierna behalve Nederlandse onderzoeken eerst ook enkele resultaten uit een Europees en een Brits rapport weergegeven.

Europa en Groot-Brittannië

Het rapport *Culture, the cultural industries and employment* van de Europese Commissie (1998) beschrijft cultuur en verschillende sectoren van de culturele industrie als een 'major economic and social force' in de Europese gemeenschap. Het rapport waagt zich niet aan een definitie van culturele industrie, maar volstaat met een opsomming van sectoren. Deze hebben betrekking op zowel de *productie* van cultuur (waarvan weer creativiteit als belangrijk kenmerk wordt genoemd), de *distributie* (met name via de media) en de '*intermediaire activiteiten*' gericht op verhogen van de kennis en waardering voor culturele producten (activiteiten van docenten, bibliotheekmedewerkers, conservatoren, festivalmedewerkers, etc.). De onderscheiden sectoren zijn: cultureel erfgoed (musea, monumenten, restauratie), podiumkunsten en muziek/concerten, film, televisie, radio, uitgeverijen en bibliotheken, muziek-industrie/cd's, 'nieuwe culturele praktijken' in relatie tot de informatiemaatschappij (multimedia, cd-rom's, culturele websites) en sociaal-culturele activiteiten (cultuureducatie, amateurkunst, muziekinstrumenten).

Voor 1995 komt het rapport tot ongeveer drie miljoen banen en dat was circa 2% van de banen in de Europese Gemeenschap. De culturele industrie wordt gekenmerkt door een sterke groei in de jaren negentig, door vele kleine bedrijven en zelfstandigen en een relatieve gelijkheid van mannen en vrouwen in vergelijking met veel andere sectoren. Enerzijds bevindt een substantieel deel van de banen zich in de publieke (niet-markt) sector, maar anderzijds bestaan er ook veel 'cultural jobs' in economische gebieden die volgens het rapport niet onder de culturele industrie vallen. Het rapport noemt bijvoorbeeld modeontwerpers en reclamevormgevers.

De Britse 'Creative Industries Strategy Group' (2000) rekent mode (althans 'designer fashion') en reclame wél tot de cultuurindustrie. Deze groep onderscheidt als sectoren: reclame, kunst- en antiekmarkt, kunstnijverheid (crafts), vormgeving (design), modevormgeving, film en video, interactieve 'leisure' software, muziek, podiumkunsten, uitgeverijen, software and computer-services, televisie en radio.

In deze sectoren werd in 2000 een omzet van 112,5 miljard pond gerealiseerd,

goed voor 5% van het bruto nationaal product. De sectoren bieden werk aan 1,3 miljoen werknemers. Het Britse beroepskwalificatiesysteem kent ook voor de culturele sector een groot aantal standaarden en kwalificaties ten behoeve van opleidingen en educatie op allerlei niveaus, inclusief het mbo-niveau.

De indeling van de Europese Commissie is aanzienlijk restrictiever dan die van de Britse Creative Industries Strategy Group, in die zin dat alleen sectoren met directe relaties met kunst en cultuur worden aangegeven. Dat geldt voor cultureel erfgoed, bibliotheken en sociaal-culturele en educatieve activiteiten gericht op kunst en cultuur die in de Britse indeling ontbreken, wellicht omdat ze hoofdzakelijk in de publieke, gesubsidieerde sector vallen.

Een van de problemen van de Britse indeling vormen de software en computerservices in brede zin. De directe relatie met cultuur en amusement is hierbij niet noodzakelijk aanwezig, want hieronder valt ook software voor banken, technische productie etc. Maar het is qua werkgelegenheid en omzet wel de grootste sector van de creative industries en bepaalt daarom in sterke mate de gepresenteerde cijfers. Anderzijds geeft het Britse rapport aan dat er nauwe economische banden bestaan tussen de 'creative industries' en het toerisme, de dienstverlening, musea en galerieën, cultureel erfgoed en sport. Er wordt geen poging gedaan om deze banden en overlappingsen te kwantificeren en in die zin is ook de Britse benadering beperkt te noemen.

CBS-gegevens

Voor de Nederlandse arbeidsmarkt zijn allereerst de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) van belang. Het CBS gebruikt de zogeheten Standaard Bedrijfsindeling (SBI) om bedrijfseenheden te rubriceren naar hun hoofdactiviteit. Het gaat om een historisch gegroeide branche -en sector-indeling, waar een nogal diffuse en dynamische sector als de culturele industrie moeilijk in te plaatsen valt.

Op basis van de bedrijfseenheid 'cultuur, sport en recreatie' (92) kan slechts een ruwe schatting worden gemaakt van de omvang van delen van de culturele industrie. De sector omvat relevante sectoren zoals 'activiteiten op het gebied van film en video' (921), 'radio en televisie' (922) en 'overig amusement en kunst' (923) met deelsectoren als 'beoefening van kunst', theaters, kermisattracties en recreatiecentra. Het totaal aantal werknemers in deze drie sectoren bedroeg 47.500 (CBS, 2000).

De sector 'culturele uitleencentra, openbare archieven, musea, dieren en plantentuinen en natuurbehoud' behoort deels tot de culturele industrie. Deze omvat in totaal 17.200 werknemers (CBS, 2000). 'Cultuur, sport en recreatie' omvat ook sectoren of bedrijfsgroepen die niet of maar zeer ten dele tot de culturele industrie lijken te horen, zoals pers- en nieuwsbureaus, journalisten (924), sport (926) en overige recreatie (927). Activiteiten relevant voor vrije

tijd en amusement zijn deels in andere bedrijfseenheden ondergebracht. Dat geldt bijvoorbeeld voor 'evenementen' en 'toerisme'. Ook economische activiteiten met betrekking tot vormgeving, mode, reclame, software en multimedia zijn in de SBI verspreid over verschillende bedrijfspgroepen.

De Nederlandse culturele industrie

In het kader van de nota over cultureel ondernemerschap heeft het ministerie van OCenW opdracht gegeven om een kwantitatieve economische beschrijving te geven van de cultuursector. Het rapport *De Nederlandse culturele industrie* van Van Dijken en Moolenaar (1999) onderscheidt de volgende sectoren: antiek; architectuur; beeldende kunst; boek en pers; film en video; interactieve media; musea; muziek; omroep; podiumkunst; reclame en vormgeving (waaronder ambachtelijke vormgeving, industriële vormgeving en mode- en interieurontwerp). De indeling van de Britse Creative Industries diende hierbij als voorbeeld, hoewel in laatstgenoemde indeling de musea ontbreken. De software- en computerdiensten vallen in het Nederlandse rapport onder de sector 'interactieve media'. Het rapport maakt voor de classificatie van bedrijven tevens een indeling in fasen van het creatieve productieproces, namelijk in ontwerpen, produceren, reproduceren, distribueren en openbaar maken. De in de Europese indeling genoemde 'intermediaire' deelsector van sociaal-culturele en educatieve activiteiten ontbreekt.

Het rapport komt op basis van CBS- en EIM-gegevens tot een schatting van 51.000 bedrijven in de culturele industrie (7% van het totaal aantal bedrijven), 200.000 werknemers (3% van het totaal aantal werknemers) en een omzet van circa 53 miljard gulden. Het rapport vormt naar eigen zeggen een conservatieve schatting. Schattingen van éénmansbedrijfsjes en freelancers zijn moeilijk te maken. Zo komt men tot 880 werknemers in de categorie 'schepende beeldende kunst'. Maar blijkens onderzoek van IVA en SEO (o.a. Meulenbeek & Poot, 1998) gaat het om veel hogere aantallen en telde Nederland in 1998 al rond 11.500 beeldende kunstenaars.

Evenals in het Britse rapport wordt opgemerkt dat vele culturele activiteiten worden ontplooid in sectoren buiten de culturele industrie. Van sommige sectoren zoals die van de interactieve media zijn vrijwel geen kwantitatieve gegevens beschikbaar. Ten slotte kunnen sommige sectoren en subsectoren onvoldoende verfijnd worden afgesplitst, hetgeen soms tot overschattingen kan leiden.

Sectorraad Cultuur, Audiovisueel en Dagrecreatie

Door de Stichting Orbis (1998; 1999) is in opdracht van de voormalige Sectorraad Cultuur en Audiovisueel over twee perioden een arbeidsmarktmonitor uitgevoerd, namelijk voor de periode 1994-1997 en 1998 tot de eerste helft 1999. De Sectorraad Cultuur en Audiovisueel omvatte de branches cultuur, audiovisueel en dagrecreatie. De indeling van ondernemingen was gebaseerd op Indelingsbeschikking Sociale Verzekeringen. Definities van (deel)sec-

toren worden niet gegeven en de indeling heeft in de praktijk subjectief plaatsgevonden en is vrij verouderd. De sector 'cultuur en audiovisueel' kent volgens het rapport van Orbis veel raakvlakken met verwante deelsectoren: cultuur met 'onderwijs en welzijn', audiovisueel met de sector 'grafimedia' en dagrecreatie met 'horeca en verblijfsrecreatie'.

De sector 'cultuur' is ingedeeld in cultuurproducerend (theater, muziek en dans); cultuurfaciliterend (podia: schouwburgen, concertzalen, etc. en technische toeleveringsbedrijven); impresariaten (bemiddelaars, evenementenbureaus, castingbureaus) en ambulante artiesten; artiesten-eenmalig (eenmalig inhuren artiesten, bijvoorbeeld bedrijfsverenigingen, carnavalsverenigingen); bibliotheken, musea en archieven. De beeldende kunstenaars, industriële vormgevers en modevormgevers ontbreken in deze indeling.

De deelsector 'audiovisueel' wordt ingedeeld in: film/video/tv-producerend; film/video/tv-faciliterend; omroep en distributie. 'Dagrecreatie' kent als indeling: dierentuinen, dolfinaria, aquaria; attractieparken; rondvaartbedrijven; lasergames, kartingbanen; museumdorpen, kastelen; kermissen en circussen.

Het rapport uit 1999 komt tot een totaal van 5.000 werkgevers. Het gaat vooral om kleine bedrijfjes: 72% heeft minder dan tien werknemers. In 1998 waren er slechts 128 werkgevers met meer dan honderd werknemers. De geografische spreiding is scheef en er is daarbij een duidelijke concentratie van bedrijven in zuidelijk Noord-Holland en midden-Nederland. Van de totale werkgelegenheid is 48% in deze regio's geconcentreerd. Het aantal werknemers eind 1998 bedraagt 69.197. In de jaren 1995 en 1996 waren er nog groeicijfers van meer dan 10% in het aantal dienstverbanden, maar eind jaren negentig is er nog slechts sprake van een lichte groei.

Van de werknemers is 47% vrouw, hetgeen hoger is dan gemiddeld in Nederlandse beroepsbevolking. Kenmerkend voor deze sector zijn verder de vele niet reguliere dienstverbanden. Veel arbeidsverhoudingen worden aangeduid als kortcyclisch en seizoensgebonden

Research voor Beleid

In opdracht van het Platform MBO Kunstonderwijs (zie ook verder) heeft Research voor Beleid (Reij, 2001) een arbeidsmarktonderzoek in de sector cultuur en media uitgevoerd. In termen van de SBI gaat het om een selectie uit de eerdergenoemde bedrijfsgroepen 921, 922 en 923: film en video (productie, maar niet distributie en vertoning), radio en televisie, kunstbeoefening (scheppende kunst en podiumkunst) en overige amusement en kunst (theaters; dienstverlening ten behoeve van kunstbeoefening; dansscholen; overige kunstzinnige vorming van amateurs).

Het onderzoek komt op basis van een enquête onder bedrijven en zelfstandigen tot een totaal van circa 70.000 werkzame personen, waarvan 13.000 zelfstandigen zonder personeel. Daarbij worden rond de 45.000 'creatief/kunstzin-

nige' functies onderscheiden, waarvan bijna 12.000 zelfstandigen. De groep van 45.000 kent weer vier categorieën: artiesten (ca. 16.000), facilitair (ca. 12.000), multimedia (ca. 5.000) en productie/programmering (ca. 12.000). Bij de artiesten gaat het om beroepen als acteur, zanger, musicus, entertainer, danser, goochelaar en dergelijke. Beeldend kunstenaar wordt niet genoemd, maar aangenomen wordt dat deze ook hier onder vallen. Bij 'facilitaire functies' gaat het bijvoorbeeld om geluidstechnicus, lichttechnicus, cameraman, decorbouw, kapper/grimeur, stylist, en dergelijke. Bij multimedia gaat het om beroepen als ontwerper, programmeur, vormgever en ontwikkelaar. Bij de categorie productie/programmering om regisseur, producer, opnameleider, productieassistent enz.

Het rapport noemt de markt van cultuur en media zeer versnipperd en moeilijk definieerbaar en kwantificeerbaar. Dat komt mede door het grote aantal freelancers, de vele tijdelijke contracten en veel combinaties van functies.

Arbeidsmarkt podiumkunsten

Eveneens in opdracht van het Platform MBO Kunstonderwijs (zie ook verder) heeft Boonzajer Flaes e.a (2001) een onderzoek uitgevoerd naar de arbeidsmarkt voor de podiumkunsten. Het gaat derhalve niet om de creatieve industrie als totaal, noch om het gebied cultuur en media daarbinnen, maar om een nog beperkter gebied: dat van de podiumkunsten in zowel de gesubsidieerde als de marktsector. Het rapport bevat geen kwantitatieve gegevens. Wel worden drie verschillende vakgebieden onderscheiden: die van de podiumkunstvakken (de uitvoerende kunstenaars op gebied van theater, muziek, dans en muziektheater), die van de technische vakken (licht en geluid, theatertechniek, attractietechniek) en die van de organisatorische/logistieke vakken: logistiek & organisatie en publiciteit & marketing. De podiumkunstvakken vallen samen met de eerdergenoemde categorie 'artiesten', de technische vakken met de categorieën 'facilitaire functies' en 'multimedia'. Organisatie en logistiek valt deels samen met productie/programmering, maar omvat ook publiciteit en marketing. Deze publicitaire functies werden in bovengenoemd onderzoek niet expliciet genoemd.

Vergelijking van Nederlandse arbeidsmarkt cijfers

Tabel 3.1 geeft een samenvatting van kerncijfers van de verschillende beschreven onderzoeksgegevens. Omdat de onderzoeken deels betrekking hebben op verschillende meetmomenten, op verschillende meetmethoden en op verschillende sectoren en bedrijfsgroepen lopen de aantallen uiteen.

Bij een beperkte opvatting van de culturele markt zijn SBI-categorieën 921, 922 en 923 het uitgangspunt. Het CBS komt dan tot ca. 50.000 en Research voor Beleid tot een kleine 70.000 werkzame personen. Orbis komt voor de Sectorraad Cultuur en Media ook tot 70.000 werkzame personen, maar dat

is niet op basis van dezelfde sectoren! De schatting van Orbis is namelijk met inbegrip van bibliotheken en musea (SBI 925) en dagrecreatie (o.a. SBI 9233 en 9253), maar weer zonder de scheppende beeldende kunst (92313).

Een bredere benadering volgens de Britse ‘creative industries’ indeling omvat naast de media in engere zin (radio, televisie, film en video) ook de media in bredere zin (software, uitgeverijen, muziekindustrie, reclame) en verder vormgeving, mode, architectuur en antiekhandel. Voor Nederland komt men dan tot een schatting van 210.000 werknemers, het drievoudige van het aantal werknemers in de beperktere opvatting.

Soms lopen ook de schattingen van wat identieke deelsectoren lijken fors uiteen. De categorie radio en televisie heeft 5.580 werknemers volgens het Orthopedagogisch Onderwijsinstituut (OOI) en volgens Research voor Beleid 12.469. Ook daar zullen definitie en afbakeningskwesaties de oorzaak zijn.

Tabel 3.1 **Arbeidsmarktgegevens over de culturele markt van verschillende onderzoeken**

Onderzoek	Sectoren	Totaal N bedrijven /werkgevers	N werknemers	N omzet N loonsom
Orbis/Sectorraad Cultuur en Media 1999	Cultuur-producerend (theater, muziek en dans); cultuur-faciliterend (podia); impresariaten en ambulante artiesten; artiesten-eenmalig; bibliotheken, musea en archieven; audiovisueel: film /video/tv producerend en faciliterend; omroep; distributie; dagrecreatie (dierentuinen, attractieparken; rondvaartbedrijven; kartingbanen; kermissen; circussen)	5000	70.000	Totale loonsom: 2,1 miljard
Culturele Industrie IOO 1999 (Bron: CBS, EIM; 1997)	Antiek, architectuur, beeldende kunst; boek en pers; film en video; interactieve media; musea; muziek; omroep; podiumkunst; reclame; vormgeving	51.390	211.165	53,4 miljard

Tabel 3.1 **Vervolg**

Onderzoek	Sectoren	Totaal N bedrijven /werkgevers	N werknemers	N omzet N loonsom
Research voor Beleid 2001 (Bron: Enquête- bestand VNU Directview)	Film en video; radio en televisie; Kunstbeoefening; overig amusement/kunst (selectie uit SBI-codes 921, 922 en 923)	21.458 (waarvan 13.000 zelfstandigen zonder personeel?)	68.293 (waarvan ca. 45.000 creatief kunstzinnig) (minimum schatting)	?
CBS 2000	SBI-codes 921,922, 923 Film en video (921); radio en televisie (922), overig amusement en kunst (923)	5.705	47.400	
CBS 2000	SBI-code 925 (bibliotheken, musea, natuurbehoud)	1.205	17.200	

3.4 **Conclusies**

De arbeidsmarkt van cultuur en amusement kent een aantal definitie- en afbakeningsproblemen. Begrippen als creativiteit en immateriële of symbolische waarde worden gebruikt om productie en producten te kenmerken. Soms wordt daarbij gedoeld op de culturele markt in engere zin: de sector van traditionele en populaire kunstuitingen. Soms gaat het om een breder begrip van de culturele industrie of entertainmentindustrie, waarbij de culturele markt die wordt bestreken overgaat in allerlei sectoren van de vrijetijdsindustrie en de dienstverlening. Ten slotte is er het nog bredere begrip van de belevenis-economie, die inhoudt dat de meest uiteenlopende bedrijven, merken en producten gebruik maken van behoefte aan vermaak, life style en symbolische lading.

De kwantitatieve studies over de culturele arbeidsmarkt laten afhankelijk van deze conceptualisering en afbakeningen zeer verschillende cijfers zien. Deze studies hanteren meestal indelingen die grotendeels zijn te herleiden op kunst-disciplines (beeldende kunst, vormgeving, podiumkunsten, gedrukte media, audiovisuele media, cultureel erfgoed/antiek, amusement e.d.). Daarnaast hanteren de studies verschillende indelingen in fases en functies van de productieketen, zoals ontwerpen/scheppen, herscheppen/uitvoeren, beheer en behoud, distributie, begeleiding en publiciteit, marketing en verkoop. Dit leidt tot een

onderscheid in de eigenlijke scheppende en herscheppende beroepen en de beroepen die meer faciliterend van aard zijn, hetzij technisch, hetzij beleidsmatig, organisatorisch, logistiek en publicitair, hetzij 'intermediairend' en educatief. Daarbij wordt wel steeds aangetekend dat veel mensen meerdere beroepen en functies uitoefenen en er veelvuldig combinaties voorkomen van bijvoorbeeld uitvoerende kunst en educatie en uitvoerende kunst en logistieke functies.

De studies hanteren wel expliciet de door Mommaas (2000b) onderscheiden product- en productiekenmerken, maar niet de door hem ook onderscheiden factoren van consumptie en regulatie.

De conclusie is dat slechts globale kwantitatieve indicaties over de totale Nederlandse culturele markt beschikbaar zijn. De genoemde cijfers van circa 70.000 werknemers op basis van CBS-sectoren is een voorzichtige schatting. De afbakening van welke deelsectoren en bedrijfsgroepen wel of niet tot de culturele of creatieve industrie behoren, blijft echter een kwestie van keuze. Evenzeer is het een keuze welke definitie men vervolgens hanteert van 'cultural jobs' of 'creatief/kunstzinnige functies' binnen zowel die sector van de culturele industrie als binnen bedrijven en activiteiten die niet primair op cultuur en amusement gericht zijn (software, reclame etc.).

4

Opleidingsniveau in de culturele markt

Behalve een schatting van de totale omvang van de culturele arbeidsmarkt is het voor (toekomstige) opleidingen ook van belang om te weten wat het opleidingsniveau is binnen de verschillende sectoren en beroepsgroepen. In dit hoofdstuk worden hierover onderzoeksgegevens gepresenteerd.

4.1 Onderzoeksgegevens

In het rapport over cultuur en amusement in de bve-sector (Baarda & Smets, 1999) is al aangegeven dat veel werkenden in de culturele sector een hogere opleiding hebben. De eerste arbeidsmonitor cultuur en audiovisueel wordt hiervoor mede als bron gebruikt. De tweede monitor (Orbis, 1999, p. 56) geeft vrijwel identieke informatie, zonder evenwel cijfers te noemen. Het opleidings- en functieniveau van de werknemers in de sector 'cultuur en audiovisueel' is zeer divers, maar in het algemeen relatief hoog. In de culturele branches heeft het uitvoerend personeel meestal een hbo-kunstvakopleiding gevolgd. Het ondersteunend personeel (technisch administratief, productieleiding) heeft een opleiding op mbo-, hbo- of universitair niveau. In de audiovisuele sector heeft het personeel bij de omroepen en productiemaatschappijen meestal een hbo-opleiding. Hetzelfde geldt voor de sector filmproductie. Bioscoop personeel heeft doorgaans een mbo-opleiding. In de dagrecreatie heeft het management meestal een middelbare of hogere toeristisch-recreatieve opleiding. De seizoensmatige algemene medewerker is laag tot middelbaar geschoold. Het rapport noemt ook expliciet studenten die bijbanen hebben in deze branche.

Uit andere bronnen zijn voor sommige deelsectoren cijfers bekend over de verdeling naar opleidingsniveau. Het onderzoek van Research voor Beleid (Reij, 2001) onderscheidt zoals aangegeven vier categorieën voor de creatief/kunstzinnige functies in de sector 'cultuur en media'. Per functiecategorie bestaan er aanzienlijke verschillen in opleidingsniveau (zie tabel 4.1). Bij de categorieën facilitaire en multimedia is het aandeel van mbo-opgeleiden rond een kwart, maar de gegevens over 'facilitair' omvatten een zeer grote groep waarvan geen gegevens bekend zijn.

In de categorie 'productie en programmering' heeft 68% een hbo- of wo-opleiding (20% hbo/wo-kunstzinnig), 13% een mbo-opleiding en is van 16% het opleidingsniveau onbekend.

De categorie 'artiesten' heeft verhoudingsgewijs het hoogste opleidingsniveau. Ruim driekwart heeft een hbo- of universitaire opleiding en slechts 9% een mbo-opleiding.

Tabel 4.1**Hoogst voltooide opleiding in vier categorieën creatief/kunstzinnige functies**

	Artiesten	Facilitair	Multimedia	Productie/programmering
Hbo/wo	76%	24%	58%	68%
Mbo	9%	24%	27%	13%
Lbo	2%	5%	-	-
Vwo/havo/mavo	1%	-	10%	2%
Onbekend	12%	47%	5%	16%

Bron: Reij, 2001.

Deze cijfers hebben betrekking op werknemers. De gegevens over zelfstandigen vertonen dezelfde tendens. Het onderzoek heeft echter betrekking op kleine aantallen zelfstandigen, zodat deze gegevens zich moeilijk laten generaliseren.

De *Kunstenmonitor 2000* (De Vries & Ramaekers, 2002) geeft aan dat de meest voorkomende beroepsgroepen onder de afgestudeerden van hbo-kunstopleidingen zijn: grafische vakkrachten (3%), grafisch ontwerpers (2%), architecten en bouwkundig projectleiders (11%), docenten kunst (17%) en uiteraard 'kunstenaars' (51%). Ten slotte is er nog een categorie 'overig' (15%). De categorieën zijn omschreven op basis van de Standaard Beroepen Classificatie van 1992. De monitor laat zien wat het aandeel van hbo-kunstopleiden in deze beroepscategorieën is in vergelijking met anders opgeleiden. Tabel 4.2 geeft het overzicht.

Tabel 4.2**Gevolgde opleiding in kunstenaarsberoepen**

Beroepsgroepen	Mbo %	Hbo kunst en cultuur %	Hbo overig %	Wo %	Overig %
Grafische vakkrachten	71	14	14	1	1
Grafisch ontwerpers	82	11	7	1	0
Docenten kunst	0	44	48	5	2
Architecten en bouwkundig projectleiders	1	6	80	13	0
Kunstenaars	4	55	25	15	1
Totaal	16	24	49	10	1

Bron: De Vries & Ramaekers, 2002.

De tabel laat zien dat de mbo-opgeleiden de meerderheid hebben in de beroepsgroepen grafische vakkrachten en grafisch ontwerpers. De categorie ‘kunstenaars’ omvat slechts een klein percentage mbo’ers, namelijk 4%, maar naast afgestudeerden van hbo-kunstonderwijs (55%) zijn er ook veel andere hbo- en wo-afgestudeerden (40%). De monitor concludeert op basis van deze gegevens dat afgestudeerde kunstenaars in hun eigen beroepsgroep veel concurrentie ondervinden van afgestudeerden die geen opleiding in het kunst- onderwijs gevolgd hebben. Opgemerkt moet echter worden dat de categorie ‘kunstenaar’ niet alleen de voor de hand liggende beroepen als acteur, choreograaf, danser, koordirigent, kunstschilder, filmer etc. omvat, maar bijvoorbeeld ook beleidsambtenaar culturele zaken en educatief museummedewerker.

4.2 Enkele kanttekeningen bij het opleidingsniveau

Beroepsgroep kunstenaars

De gegevens bevestigen nogmaals dat de beroepsgroep ‘kunstenaars’ of ‘artiesten’ hoog is opgeleid. Dit ondanks het feit dat in de kunstensector sprake is van een achterstand in primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden (De Cloe e.a., 2001). Dat mensen met een hoge opleiding hiermee toch genoegen nemen geeft aan dat ze zeer gemotiveerd zijn om dit beroep uit te oefenen. Het rapport van De Cloe e.a. spreekt over mensen die ‘uit passie’ voor deze sector kiezen. Naast deze sterke voorkeur voor artistiek werk (die er ook toe leidt dat kunstenaars veel nevenfuncties moeten hebben om toch voldoende inkomen te genereren) is er ook een economische theorie die een verklaring zoekt in de ongelijkmatige inkomensverdeling in deze sector. Behalve een groot aantal slecht verdienenden worden enkele personen uit de beroepsgroep rijk en beroemd: het verschijnsel van ‘the winner takes all’. De kleine kans op dit aantrekkelijke perspectief zou maken dat mensen toch in deze sector willen werken. In werkelijkheid blijkt overigens dat er maar in beperkte mate sprake is van ongelijke inkomensontwikkelingen in de loopbanen van kunstenaars (Rengers, 2002).

Anderzijds zou verklaard moeten worden waarom mensen met lagere opleidingen relatief weinig tot de beroepsgroep kunstenaars behoren. Een psychologische verklaring is dat creativiteit samenhangt met intelligentie, en dat creatief vermogen meer bij hoger opgeleiden aanwezig is. Sociologische analyses wijzen juist op het feit dat de receptieve kant van kunst (het kijken en luisteren naar) voor hoger opgeleiden kenmerkender is dan de productieve kant. Bourdieu en Darbel (1991) beschrijven hoe in het Franse onderwijs eind jaren zestig het tekenonderwijs een tweederangspositie inneemt ten opzichte van het onderwijs in de kunstgeschiedenis. Het werk met de handen, het zelf iets produceren staat lager in aanzien dan het beschouwen en het praten erover. Dit weerspiegelt de maatschappelijke verhoudingen, waarbij cultuurdeelname wordt bevorderd en gewaardeerd, maar waarbij het maken van kunst veel min-

der waarde heeft en de meeste uitvoerende kunstenaars een lage maatschappelijke positie en lage inkomens hebben. En de Amerikaanse econoom Scitovsky (1992) beweert dat kunsthistorici, critici en kenners een ‘intellectuele elite-opleiding’ hebben, maar dat dit voor kunstenaars zelf niet nodig is. “For artists skills are very different; after all most artists are manual workers. At least in the sense of needing the same skilled hands, eyes, and ears, and the same patients, perfectionist attention to detail that surgeons, craftsmen, mechanics, and most skilled factory workers need” (p. 297). Het maken van kunst wordt in deze analyses zeer sterk verbonden met ambachtelijke vaardigheden en die staan in minder hoog aanzien dan intellectuele prestaties. Maar hoewel ambachtelijkheid in de kunsten altijd een rol speelt, is dit aspect in de hedendaagse professionele kunst minder belangrijk geworden dan de conceptuele, intellectuele vaardigheden.

Ondersteunende beroepen: technisch, facilitair, productie etc.

Hoewel er in de ondersteunende beroepen in de culturele sector verhoudingsgewijs meer werknemers op mbo-niveau zijn dan in de kunstenaarsberoepen zelf, komt uit verschillende bronnen naar voren dat hoger opgeleiden vaak ondersteunend werk doen dat onder hun opleidingsniveau is. Sommigen beschouwen dit als een gebrek aan professionalisering van deze sectoren en wijten het ook aan het gebrek aan aanbod van mbo’ers met een juiste scholing.

Een verdere verklaring is dat het deels hoogopgeleide personen betreft die dit als nevenfunctie doen, om daarnaast ook met uitvoerende kunst bezig te kunnen zijn. Het gaat in deze sector bovendien in veel gevallen om kleine, platte organisaties met een beperkte arbeidsdeling. In deze organisaties en bedrijfjes vervult een gering aantal medewerkers meerdere functies, waaronder ook technische ondersteuning, productie en werving en marketing. Ten slotte speelt een rol dat werken binnen een ondersteunende functie in de culturele sector meer kans zou bieden om met een omweg toch in een uitvoerende kunstenaarsbaan terecht te komen.

5

Vmbo, mbo, hbo: de beroepsopleidingskolom kunstvakken

In het onderwijsbeleid van de overheid, maar ook in het beleid van Beroepsonderwijs en Bedrijfsleven (voorheen: Landelijke Organen voor Beroepsonderwijs LOB's) en vmbo-, mbo- en hbo-instellingen wordt gepleit voor versterking van de zogeheten beroepsopleidingskolom. Dit betekent een herwaardering van het beroepsonderwijs als een volwaardige kwalificatieroute als alternatief voor het voortgezet onderwijs.

Een van de belangrijkste redenen voor het initiatief *Culture Clinics* en het latere platform is de verbetering van de beroepsopleidingskolom op het gebied van cultuur en media door te voorzien in opleidingen kunstonderwijs op mbo-niveau. Die ontwikkelingen worden besproken in het volgende hoofdstuk. Dit hoofdstuk bevat in het kort achtergrondgegevens over de kunstvakken in vmbo-, mbo- en het hbo-kunstonderwijs en over de doorstroming tussen deze vormen van beroepsonderwijs.

5.1

Vmbo

In de adviestabel voor het vmbo zijn in totaal 320 uur gereserveerd voor de kunstvakken. Daarvan staan 280 uur voor kunstvakken in de basisvorming. In de basisvorming kan een school daarbij kiezen uit beeldende vorming, muziek, drama of dans. Veel scholen beperken zich tot muziek en een beeldend vak, hoewel het aantal scholen dat drama aanbiedt toeneemt. In het vernieuwde vmbo worden vier leerwegen onderscheiden: de basisberoepsgerichte leerweg, de kaderberoepsgerichte leerweg, de gemengde leerweg en de theoretische leerweg. Naast de 280 uur voor kunstvakken in de basisvorming, is er veertig uur gereserveerd voor het vak Culturele en Kunstzinnige Vorming (CKV) in het algemene verplichte deel van de leerwegen. In dit examenvak dat in het derde of vierde leerjaar wordt gegeven, oriënteren leerlingen zich op kunst en cultuur. Ze doen dat door met een groepje medeleerlingen onderzoek uit te voeren naar cultureel aanbod in de buurt, door vier culturele activiteiten te bezoeken of er zelf aan mee te doen (muziek, dans, film, beeldende kunst of theater) en door hierover een verslag te maken in tekst, video, website en dergelijke. De resultaten worden aan de klas gepresenteerd. Culturele activiteiten worden breed opgevat en kunnen activiteiten omvatten als hip hop en street dance, mode en clips, graffiti en multimedia. In het kader van het onderzoek kan ook worden gepraat met kunstenaars, vormgevers en dergelijke (Van Bommel e.a., 2000).

Het vak CKV neemt in totaal veertig uur in beslag. Om de kosten van de activiteiten te bestrijden krijgen alle leerlingen € 22,69 aan cultuurbonnen en een

Cultureel Jongerenpaspoort (CJP). Voor de tweede fase van havo en vwo was het enigszins vergelijkbare vak CKV-1 al vanaf 1998 ingevoerd. Voor havo is het vak 120 studielasturen en omvat het naast een theoretisch en praktisch deel, zes verplichte culturele activiteiten; voor vwo-leerlingen is het vak tweehonderd uren en zijn ten minste tien culturele activiteiten verplicht.

Tot de invoering van de leerwegen konden alle leerlingen van het vbo ook eindexamen doen in een kunstvak. Voor leerlingen uit de basisberoepsgerichte en kaderberoepsgerichte leerweg is de examenmogelijkheid in een kunstvak echter komen te vervallen. Gevreesd wordt daarom dat het percentage eindexamens in een kunstvak voor het vmbo met ingang van het schooljaar 2002/2003 zal afnemen. In oude termen zal dan alleen nog op D-niveau een examen kunnen worden afgelegd. In het schooljaar 2001/2002 doen van de ca. 84.000 kandidaten in het vmbo nog ruim 7.000 eindexamen in tekenen, ruim 3.000 in handenarbeid, 250 in textiele werkvormen en ruim 700 in muziek. Totaal doen ongeveer 11.500 leerlingen (13,5%) examen in een kunstvak. Ter vergelijking: bij havo is dat 19% en bij vwo eveneens circa 13%. Doordat een kunstvak een verplicht examenvak is van het profiel 'Cultuur en Maatschappij' in de tweede fase van havo en vwo, is de verwachting dat dit percentage zal worden gehandhaafd of iets zal toenemen.

Op de website van de Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO) zijn de examenprogramma's van de verschillende eindexamenvakken in het vmbo beschreven. Bij de kunstvakken staat steeds vermeld dat deze door geen enkele vervolgopleiding verplicht voor toelating worden gesteld of worden aanbevolen. Van echte samenhang met vervolgonderwijs is geen sprake. Wel wordt omschreven dat de vakken een goede voorbereiding kunnen bieden op beroepsopleidingen in verschillende sectoren. Bij de beeldende vakken worden genoemd in de sector techniek (o.a. de grafische sector) en bij dans en drama worden met name vervolgopleidingen in de sector zorg en welzijn genoemd.

Naast de 'algemeen vormende' kunstvakken worden er binnen bepaalde beroepsgerichte afdelingsprogramma's in beperkte mate beroepsgerichte kunstzinnige vakken onderwezen. Het gaat daarbij om afdelingsprogramma's als grafische techniek (binnen de sector techniek), uiterlijke verzorging (binnen de sector zorg en welzijn); mode en commercie (binnen de sector economie) en het intrasectorale programma zorg en welzijn-breed.

5.2 Mbo

In het mbo bestaan binnen de verschillende sectoren diverse opleidingen waarvan culturele- en kunstvakken een vast onderdeel uitmaken. Deels zijn die vakken algemeen vormend van aard. Zo besteden de sectoren techniek, economie en dienstverlening/gezondheidszorg' soms aandacht aan cultuur in het

kader van de Maatschappelijke en Culturele Kwalificaties (MCK) en Persoonlijke en Maatschappelijke Vorming (PMV). Er bestaat in het mbo geen algemeen vak gericht op deelname aan cultuur, zoals het vak CKV in vmbo, havo en vwo. Bij de discussie over dit nieuwe vak in het voortgezet onderwijs is het invoeren van iets vergelijkbaars in het mbo ook niet aan de orde geweest. Evenmin zijn er plannen voor het verstrekken van cultuurbonnen in het mbo.

In het mbo worden wel tal van kunstvakken gegeven die beroepsgericht van aard zijn. In de sector techniek komen opleidingen voor als bouwkunde met de vakken tekenen en kunstgeschiedenis, restauratie met het vak schilderen, grafische vormgeving met de vakken tekenen, ontwerpen, visualiseren en de opleiding mode met vakken als technisch tekenen, commerciële presentatie, tekenen, handvaardigheid, en textiele werkvormen. In de sector economie zijn opleidingen te vinden als handel met de vakken tekenen, handvaardigheid, textiel, etaleren en commerciële presentatietechniek, en de opleiding toerisme met de vakken vormgeving van promotiemateriaal en videoanimatie.

De sector dienstverlening/gezondheidszorg kennen vele opleidingen waarin cultuur is opgenomen. De opleidingen sociaal-pedagogisch werk en activiteitenbegeleiding hebben kunstzinnige vakken als 'creativiteit', handvaardigheid, drama, muziek, textiele werkvormen en tekenen. De welzijnswerkopleidingen en opleidingen leider kindercentrum hebben vergelijkbare vakken. Kunstzinnige vakken als dans en literatuur ontbreken in de genoemde opleidingen. Algemene opleidingen gericht op sport en beweging (CIOS) hebben veelal ook lessen in dans. Veel verzorgende opleidingen kennen vakken als handvaardigheid, tekenen, textiele werkvormen en drama. In de sector dienstverlening/gezondheidszorg zijn kappersopleidingen waar vakken als tekenen, handvaardigheid, textiele werkvormen, drama en muziek deel van uit maken (zie ook Van Hoorn, De Groot & Haanstra, 1998).

In het vorige rapport over cultuur en amusement in de bve-sector (Baarda & Smets, 1999) is bij deze opleidingen onderscheid gemaakt tussen opleidingen gericht op kwalificaties met kunstzinnige elementen (zoals zilversmid, vormgever reclame, multimediovormgever), opleidingen voor functies binnen de kunstensector (zoals restauratiemedewerker, pianotechnicus, theatertechnicus) en opleidingen die bijdragen aan 'life style en een aangename leefomgeving'. Deze laatste categorie is weer verdeeld in 'lichaam en uiterlijke verzorging' (kapper, juwelier, optiek, e.d.), kleding en mode, woning en amusement (activiteitenbegeleider, sociaal cultureel werk, recreatie).

Doorstroming van mbo naar hbo-kunst en cultuur

Ongeveer een derde van de mbo'ers stroomt door naar het hbo. Van slechts enkele kwalificaties op het terrein van kunst, cultuur en amusement zijn gegevens beschikbaar over doorstroming naar het hbo. Van de leerlingen met de kwalificatie 'Vormgever reclame, presentatie en communicatie' (Opleidings-

centrum SVS) stroomt circa 50% door naar het hoger kunstonderwijs en van de leerlingen 'grafische en multimedia vormgever stroomt gemiddeld 40% door (bron: ECABO/GOC, 2002)

De mbo'ers die doorstromen naar het hbo maakten in 1999 circa 20% uit van de totale instroom in het hbo (HBO-raad, 2001). In 1996 was dat iets hoger, namelijk ongeveer 24%. Een belangrijk deel van deze 1996 instroom heeft in 2000 het hbo verlaten. Blijkens het rapport *Schoolverlaters tussen onderwijs en arbeidsmarkt 2000* (ROA, 2001, Statistische bijlage, tabel A1.2) had van de totale uitstroom 26% een mbo-vooropleiding. Dit komt redelijk overeen met het bovengenoemde percentage van 24% mbo-instroom in 1996. Er zijn hierbij duidelijke verschillen tussen de sectoren. Van degenen die in 2000 het hbo-kunstonderwijs hebben verlaten, had 16% een mbo-vooropleiding (bol-niveau 3/4). De sectoren 'gezondheidszorg' en 'onderwijs' komen met respectievelijk 16% en 17% mbo-studenten overeen met hbo-kunst en cultuur. Maar de andere sectoren in het hbo hebben hogere percentages met een mbo-vooropleiding: landbouw 34%, techniek 34%, economie 25% en gedrag en maatschappij 31%.

Ook binnen de sector hbo-kunstonderwijs bestaan er wat betreft het percentage mbo-studenten grote verschillen tussen de verschillende kunstdisciplines c.q. sectoren. Tabel 5.1 geeft het overzicht.

Tabel 5.1 Hoogste vooropleiding afgestudeerde hbo-kunststudenten 1999

Opleidingscluster	% Havo	% Vwo	% Mbo	% Hbo	% Wo	% Anders
Autonoom beeldende kunst	32	23	15	11	2	15
Toegepaste beeldende kunst, design	36	18	29	10	1	7
Toegepaste beeldende kunst audiovisueel	35	24	10	14	8	10
Docent beeldende kunst	43	23	10	23	0	2
Totaal beeldende kunst	35	20	21	12	2	9
Uitvoerend muziek	21	30	2	28	10	10
Docerend muziek	26	41	11	16	4	3
Uitvoerend theater	42	17	9	6	2	25
Docerend theater	29	42	2	21	1	5
Totaal theater	27	33	6	19	5	10
Totaal	33	25	16	14	3	9

Bron: De Vries & Ramaekers, 2002.

Bij muziek en theater zijn de percentages hbo-kunststudenten met een mbo-opleiding aanzienlijk lager dan bij de beeldende opleidingen. Het hoogst is het percentage bij de toegepaste beeldende kunst/design, het laagst bij uitvoerend muziek en docerend theater. Ook per instelling en afstudeerrichting zijn er nog verschillen. Zo heeft ruim een kwart van de studenten van de Faculteit Kunst, Media en Technologie van de Hogeschool voor de Kunsten Utrecht een mbo-opleiding. Daarbinnen bestaan studierichtingen zoals 'Beeld en mediatechnologie' met een derde mbo-studenten. Daarentegen is het percentage mbo-studenten bij de afdelingen klassieke dans in Den Haag en Amsterdam nihil. Voor deze opleidingen is een jarenlange intensieve training vanaf de basisschool leeftijd vereist. Hetzelfde geldt in iets mindere mate voor de conservatoria en opleidingen moderne dans en jazzdans. Leerlingen die van het mbo komen en deze vooropleidingen niet hebben gevolgd zijn te laat om dit niveau nog te kunnen bereiken.

Voor het totale hbo geldt dat ongeveer 1% een mavo-vooropleiding heeft. Het gaat waarschijnlijk om oudere studenten (21 jaar of ouder) die via een toelatingsexamen (niveautest) toegang tot het hbo krijgen. Voor alle hbo-sectoren gaat het steeds om nul tot één procent van de populatie, alleen voor het hbo-kunstonderwijs geldt dat 5% een mavo-vooropleiding heeft. Dit zijn waarschijnlijk grotendeels studenten die op grond van uitzonderlijk talent een ont-heffing krijgen voor de eis van minimaal havo.

5.3 Hbo-kunstonderwijs

Het hbo-kunstonderwijs heeft circa 16.500 studenten. Dat is ongeveer 5% van alle hbo-studenten en het is daarmee één van de kleinste sectoren in het hbo. Alleen de sector 'hoger agrarisch onderwijs' is kleiner. Van de studenten in het kunstonderwijs studeert ongeveer 60% voor een beroep in de beeldende sector, rond 30% voor een beroep in de muziek en circa 10% voor een beroep in de sector theater (drama en dans). Jaarlijks studeren ongeveer 3.000 kunststudenten af. De afgelopen vijf jaar is sprake van een lichte daling van het aantal kunststudenten. Meer dan de helft van de kunststudenten (59%) is vrouw.

Het hbo-kunstonderwijs heeft een strenge toelatingsselectie. Bij muziek en de beeldende opleidingen wordt circa één op de drie kandidaten toegelaten, bij dans en drama ongeveer een kwart. Bij de acteursopleiding is het percentage toegelaten studenten het kleinst en bedraagt ongeveer 7%! (Van den Broek e.a., 1998).

Volgens de *Kunstenmonitor* is 6% van de in 1999 afgestudeerde studenten van allochtone afkomst, dat wil zeggen is de student of ten minste één van zijn of haar ouders geboren in één van de landen die worden genoemd in de Wet stimulering arbeidsdeelname minderheden. Daarnaast studeren veel buiten-

landse studenten aan het hoger kunstonderwijs. Bij de dansopleidingen is zelfs circa de helft van de studenten afkomstig uit het buitenland (Visitatie Dans, 2001). Dit geeft ook aan dat de arbeidsmarkt voor de kunsten voor bepaalde sectoren in hoge mate een internationale markt is geworden.

In het rapport van Platform MBO Kunstonderwijs (zie hoofdstuk 6) wordt hbo-kunstonderwijs gekarakteriseerd als gericht op de traditionele kunst en niet of nauwelijks op de toegepaste kunst en de vermaaksindustrie. Voor de grootste sector, namelijk de beeldende opleidingen geldt echter dat circa 55% van de studenten zich richt op toegepaste beeldende kunst (grafische vormgeving, illustratie, interieur architectuur, theatervormgeving, modevormgeving, design, en dergelijke), ongeveer een derde van de studenten richt zich op autonome beeldende kunst (schilderen, grafiek, beeldhouwen, mediakunst e.d.), en de rest op docentenopleidingen in de beeldende vakken. Naast de op de traditionele kunstmarkt gerichte opleidingen in de scheppende en uitvoerende kunsten zijn er ook diverse opleidingen gericht op een breder cultuurgebied. Voorbeelden zijn Wereldmuziek en Werelddans (Rotterdam), Show and musical dance (Amsterdam en Tilburg); Design (Eindhoven), Popmuziek (Tilburg, Kunst) en Media en Technologie (Utrecht). Daarnaast zijn er opleidingen als theatertechniek en theaterproductie (bijvoorbeeld Amsterdam), muziek en theatermanagement, entertainment management (Utrecht) en popmanagement (Tilburg). In vervolg op het formuleren van startkwalificaties en beroepsprofielen in de kunstensector (*Beroep Kunstenaar*, Projectorganisatie Kunstvakonderwijs, 1999) worden momenteel competentieprofielen ontwikkeld. Cultureel ondernemerschap is steeds onderdeel van deze competenties.

5.4 Conclusie

De aansluiting tussen de verschillende vormen van beroepsonderwijs op het gebied van de kunstvakken is nog gebrekkig. De positie van de kunstvakken in het vmbo wordt wel versterkt door de invoering in 2003 van het verplichte examenprogramma CKV. Dit vak werkt deels ook als oriëntatie op beroepen in de kunst- en cultuursector. De doorstroomrelevantie van vmbo-kunstvakken voor het mbo is momenteel echter afwezig. En sinds de invoering van het leerwegenstelsel bestaat er voor leerlingen in de beroepsgerichte leerwegen geen mogelijkheid meer om examen in een kunstvak te doen.

Directe doorstroming vanuit het vmbo naar het hbo-kunstonderwijs is in principe wel mogelijk, omdat het kunstonderwijs selecteert op geschiktheid en mag afwijken van de eis van minimaal havo. Uit de cijfers blijkt dit echter zeer weinig voor te komen.

De doorstroom van mbo naar het hbo-kunstonderwijs is beperkt, maar niet beperkter dan bij sectoren als onderwijs en gezondheidszorg. Bovendien zijn er

|

aanzienlijke verschillen per kunstdiscipline. In de toegepaste beeldende kunst is de doorstroming het grootst en dat geldt met name de doorstroming vanuit de vakscholen (grafische lycea en schildersvakscholen). Er bestaan hier duidelijke raakvakken tussen mbo- en hbo-opleidingen. Bij muziek en theater is het percentage mbo-studenten gering en ontbreken raakvlakken vrijwel.

6 Van Culture Clinics naar mbo-kunstonderwijs

6.1 Initiatiefplan Culture Clinics

In 1999 verscheen het conceptplan *Culture Clinics*. Het plan was volgens initiatiefnemer Le Cosquino De Bussy ingegeven door de constatering dat op mbo-niveau nauwelijks kunstvakonderwijs georganiseerd wordt, terwijl er op de culturele arbeidsmarkt wel behoefte is ontstaan aan minder hoog opgeleide medewerkers. De bestaande kunstvakopleidingen op hbo-niveau richten zich in meerderheid op “de wereld van de traditionele, autonome kunst en nauwelijks op de jongerencultuur en op toegepaste kunstvormen” (Le Cosquino De Bussy, 2000, p. 9). Een kunstvakopleiding op mbo-niveau, met een op de actuele culturele arbeidsmarkt toegesneden lesprogramma zal naar verwachting niet alleen nieuw talent uit autochtone groepen, maar ook een aanzienlijk percentage niet-autochtone studenten trekken.

Culture Clinics wilde dan ook “een cultureel diverse groep getalenteerde jongeren, waarvoor het huidige kunstvakonderwijs onbereikbaar is, in staat stellen hun talenten te ontplooiën en daarmee een duurzame plaats te verwerven op de culturele arbeidsmarkt. (...) De begrippen ‘culturele arbeidsmarkt’ en ‘cultuur’ worden daarbij breed geïnterpreteerd. Met deze begrippen worden niet alleen kunstuitingen aangeduid, maar ook toegepaste kunst, entertainment, technologie, educatie tot aan teambuildings- en trainingsactiviteiten in de organisatieadvieswereld toe” (ibidem, p. 7).

Culture Clinics stelde verder dat de toekomstige culturele arbeidsmarkt steeds nadrukkelijker vraagt om breed ontwikkelde vaardigheden. De scheiding tussen de verschillende kunstdisciplines vervaagt en in de cultuurindustrie en de jongerencultuur zijn disciplines, stijlen en culturen soms al vergaand geïntegreerd. Anderzijds is met de groei van de media en het gegroeide aantal culturele festivals en andere activiteiten behoefte ontstaan aan bekwame technici, cameramensen, video-editors etc., die niet alleen technisch onderlegd zijn, maar tevens voldoende voeling hebben met het artistieke product.

Culture Clinics wilde voorlopig op twee locaties in de Randstad in totaal circa honderd studenten met een vmbo-vooropleiding scouten en toeleiden tot de culturele arbeidsmarkt. Het lesprogramma zou bestaan uit uitvoerende kunstvakken en technische vakken, maar ook vakken gericht op commerciële vaardigheden en op het gebied van didactiek en overdracht. Het onderwijs zou plaatsvinden in de vorm van clinics: workshopachtige lesmodules voor een nauw afgebakend vakgebied.

Na verschillende besprekingen met opleidingen en werkveld werd het de initiatiefnemers duidelijk dat voor een bekostigde opleiding in het mbo een traject was vereist, waarbij een centrale rol is toebedeeld aan de LOB's, verenigd in de Stichting COLO (Collectief Overleg Landelijke Organen). Inmiddels spreekt men niet meer van LOB's maar van 'kenniscentra beroepsonderwijs bedrijfsleven'. De kenniscentra vertegenwoordigen brancheorganisaties en fungeren in het mbo-veld onder andere als monitor van de arbeidsmarkt, als platform voor het bewaken van de kwalificatiestructuur en verzorgen de vereiste erkenning van de 'leerbedrijven' die stageplaatsen leveren. Ook kunnen de kenniscentra fungeren als exameninstellingen.

Het traject om te komen tot een nieuwe erkende mbo-opleiding verloopt vanaf arbeidsmarktonderzoek, vervolgens het opstellen van een beroepsprofiel, via het vaststellen van beroepskwalificaties naar het formuleren van leerplannen. Aan een nieuwe mbo-opleiding ligt altijd een goedkeuring en kwaliteitscontrole van een van de landelijke organen/kenniscentra ten grondslag.

Culture Clinics constateerde (evenals Baarda & Smets, 1999, p. 29) dat bij de bestaande kenniscentra de disciplines uit het culturele domein slechts versnipperd en niet volledig aanwezig zijn. Zo kent de grafische sector (Grafisch Opleidingscentrum, GOC) kwalificaties voor grafisch vormgever, theatertechnicus, multimediovorming, audiovisueel medewerker en museumbeheer. De Stichting Vakopleiding Gezondheidstechnische Beroepen (SVGB) heeft kwalificaties juwelier, goudsmid, zilversmid, graveur en pianostemmer. In de kwalificatie 'activiteitenbegeleiding' van de OVDB (Gezondheidszorg, Dienstverlening, Welzijn en Sport) is een aantal kunstdisciplines opgenomen. Het landelijk orgaan op het gebied van textiel en confectie (VOC/Betex/Lift group) heeft kunstgerelateerde kwalificaties bij middenkader 'ontwikkeling' en SVS (Schilders- en Stukadoorsbedrijf & Reclame en presentatietechnieken) heeft kwalificaties op gebied van reclame, communicatie en restauratie. Maar ook het landelijk orgaan Horeca, Toerisme en Voedsel (LOB HTV) kent cultuurgerichte kwalificaties 'activiteiten begeleiding' in het kader van recreatieprogramma's en kwalificaties reisbegeleiding/gids/hostess, waarbij eindtermen op gebied van kunst en cultuurhistorisch erfgoed zijn beschreven.

Er bestond voor een opleiding zoals Culture Clinics die voor ogen had geen landelijk orgaan/kenniscentrum, dat de uiteenlopende kunstdisciplines en ondersteunende beroepen in de volle breedte omvat. Met name kwalificaties op het gebied van de podiumkunsten ontbraken. De optie om een nieuw, op de kunsten gericht kenniscentrum beroepsonderwijs bedrijfsleven in het leven te roepen leek (en lijkt) niet haalbaar vanwege de langdurige en kostbare procedures die vereist zijn en omdat de LOB's/kenniscentra die reeds bepaalde kunstdisciplines omvatten, deze niet willen loslaten. Er is bovendien eerder een tendens om tot vermindering van het aantal kenniscentra te komen.

6.2 ECABO en GOC

Het initiatief Culture Clinics werd daarom ‘geadopteerd’ door meerdere landelijke beroepsorganen/kenniscentra (ECABO, SVS, SVBG, OVDB en GOC), maar ECABO (economisch-administratieve, ICT- en veiligheidsberoepen) en GOC namen daarbij het initiatief. Verschillende kenniscentra met (deel)kwalificaties op het gebied van kunst, cultuur en amusement zijn niet betrokken, zoals textiel en confectie (VOC/Betex), SH&M (hout en meubel) en LOB HTV (Horeca, toerisme en voeding).

Namens GOC en ECABO verscheen in voorjaar 2001, nog steeds onder de noemer Culture Clinics, een vooronderzoek *Nieuwe beroepen op de culturele arbeidsmarkt?* (Mijnen, 2001). Het onderzoek geeft een beschrijving van de culturele arbeidsmarkt die nauw aansluit bij de eerdergenoemde publicaties van Rutten (2000) en Mommaas (2000a; 2000b), dat wil zeggen met nadruk op de dynamische en groeiende markt van belevenissen, de rol van digitalisering en internationalisering, maar tevens het belang van lokale initiatieven en bedrijven. Hoewel Rutten en Mommaas de grote verwevenheid van de culturele industrie met allerlei sectoren in de industrie en dienstverlening benadrukken, kiest het rapport voor de afbakening van de Sectorraad Cultuur en Audiovisueel. Een belangrijke inhoudelijke reden hiervoor is de dominantie van de ontwikkelingen in de visuele mediacultuur. Bovendien krijgen in de sectoren als dagrecreatie, toerisme en horeca, ‘styling’ en belevenis wel steeds meer aandacht, maar zijn ze geen kerntaak. Enigszins onduidelijk blijft in hoeverre de dagrecreatie (die wel onder de genoemde Sectorraad valt) ook tot het gebied van Culture Clinics hoort.

In 2001 zijn vijf pilots aan het initiatief verbonden, namelijk in Friesland en in de vier grote steden. Als eerste vervolgstap werd arbeidsmarktonderzoek aangekondigd.

6.3 Twee arbeidsmarktonderzoeken

De twee uitgevoerde arbeidsmarktonderzoeken zijn *Arbeidsmarktonderzoek Cultuur en Media; een draagvlaktoets voor een mbo-opleiding cultuur en media* (Van Reij, 2001) en *Van Onderen! De podia als nieuw beroepsterrein voor het mbo* (Boonzajer Flaes e.a., 2001). Het tweede onderzoek was meer kwalitatief van aard. Het richtte zich met name op de podiumkunsten, omdat kwalificaties op dat gebied het minst aanwezig zijn in bestaande mbo-opleidingen in vergelijking met toegepaste beeldende vormgeving en media.

De weergave en afbakening van de arbeidsmarkt in deze onderzoeken is al aan de orde geweest in hoofdstuk 3. Hier gaat het om de onderzoeksconclusie over de behoefte aan mbo-opgeleiden in de beschreven arbeidsmarktsectoren.

Beide onderzoeken zijn hierover gematigd positief. Het onderzoek van Research voor Beleid (Van Reij, 2001) geeft aan dat een zeer krappe meerderheid van de ondervraagde werkgevers en zelfstandigen (51%) van mening is dat een mbo-opleiding media en cultuur een meerwaarde zou hebben.¹ Iets minder dan een derde ziet er geen meerwaarde in. Werkgevers geven bovendien aan dat de beste opleiding geen garantie is voor een carrière in de cultuur/mediabranche. Het rapport baseert de positieve conclusies over een mbo-opleidingen met name op de gegevens dat veel werkgevers van de hoger opgeleide werknemers aangeven dat een aanzienlijk deel van hun werkzaamheden onder het opleidingsniveau liggen en dat veel werkgevers (43%) ontevreden zijn over de aansluiting tussen opleiding en werkzaamheden. Met name voor de beroepscategorie productie/programmering bestaat behoefte aan specifieke mbo-scholing en dat geldt in mindere mate voor facilitaire en multimedia functies. Voor de categorie 'artiesten' geldt de behoefte het minst. De resultaten zijn, mede door de zeer lage respons op de enquête, niet erg overtuigend. Bovendien worden juist in de meest veelbelovende categorie 'productie en programmering' beroepen als regisseur, producer en productie leider genoemd. Deze beroepen worden echter in het algemeen beschouwd als van hbo-niveau of post-hbo-niveau.

Het onderzoek over beroepsmogelijkheden op en rond de podia geeft een overzicht van zeven beroepsprofielen, met in totaal zestien 'subprofielen'. Binnen de podiumkunstvakken worden voor met name het gesubsidieerde toneel, klassieke muziek en jazz, en de klassieke en moderne dans, weinig kansen voor mbo-opgeleiden gezien. Wel ziet men mogelijkheden voor mbo-opgeleiden als acteur bij de commerciële podiumkunsten, 'edutainment' (demonstrateur, publieksbegeleider in musea, attractieparken en dergelijke), als musicus in de amusements- en popmuziek en als danser jazzshowballet. Met name ziet men echter kansen op werkgelegenheid als docent of begeleider op het gebied van theater, muziek en dans. Het gaat dan niet om reguliere docentschappen binnen het onderwijs, want de bevoegdheden daarvoor zijn voorbehouden aan hbo-opgeleiden. Wel is er behoefte aan docenten in het sociaal-cultureel werk (buurthuis- en jongerenwerk) en in de centra voor de kunsten (de voormalige creativiteitscentra en muziekscholen). De behoefte is vooral gericht op docenten die kunnen werken met jongeren en zelf kennis en vaardigheden hebben op het gebied van jongerencultuur.

Binnen de licht en geluidstechniek, theatertechniek, en 'attractietechniek' (technicus in attractieparken en musea, werkveld 'edutainment') worden goede mogelijkheden voor mbo-opgeleiden gezien. Hetzelfde wordt geconcludeerd over beroepen op het gebied van culturele logistiek (zoals productie-assistent) en publiciteit.

¹ De 51% betekent dat met 95% zekerheid kan worden gezegd dat tussen de 48% en 52% van de ondervraagden een meerwaarde aan een mbo-kunstopleiding toekent.

6.4

Het Platform MBO Kunstonderwijs

In de loop van 2001 ontstond uit het overleg tussen de pilots en kenniscentra het onofficiële Platform Kunstvakonderwijs en dienden zich meerdere, nieuwe pilots aan. In het voorjaar van 2001 werden afspraken gemaakt over de organisatie en werkwijze en er werd een definitieve naam gekozen: het Platform MBO Kunstonderwijs. Hoewel de naam kunstonderwijs anders doet vermoeden is het beoogde werkterrein nog steeds vrij breed. Het gaat om de culturele arbeidsmarkt, en deze omvat “alle professionele activiteiten die zijn gericht op kunstbeoefening, culturele vrijetijdsbesteding en educatie dan wel de ondersteuning daarvan, in zowel gesubsidieerde als commerciële organisaties. Het gaat daarbij om die activiteiten die uitgevoerd kunnen worden door mensen met een opleiding op mbo-niveau” (Platform MBO Kunstonderwijs, 2002).

Doel is het ontwikkelen van een kwalificatiestructuur voor de culturele markt. Subdoelen zijn het ontwikkelen van beroepscompetentie- en kwalificatieprofielen, mogelijk van proeven van bekwaamheid en eerder verworven competenties (EVC's) en het ontwikkelen van opleidingsprofielen en passende leeromgevingen, waaronder leerbedrijven.

Onderwijsinhoudelijk wil men een omslag maken naar competentiegericht onderwijs waarin ‘performance en portfolio’ centraal staan. Deze meer algemene tendens in het mbo is zeer geëigend voor de culturele arbeidsmarkt, waar formele diploma's in het algemeen weinig worden gehanteerd. Met nieuwe opleidingen wil men ook een bijdrage leveren aan het versterken van ondernemerschap in de culturele branche, mogelijk ook door bij- of nascholingsactiviteiten voor vrijgevestigden.

Het projectplan onderschrijft in grote lijnen de richting die de arbeidsmarkt-onderzoeken hebben aangegeven, namelijk dat in de traditionele kunstwereld de kansen voor mbo'ers vooral in allerlei ondersteunende beroepen liggen. De wereld van amusement, festivals, educatieve attracties/musea, evenementen en events, de commercie en tv- en videoproducties evenals de cultuureducatie en culturele vrijetijdsmarkt is een groeiemarkt waarin voor mbo'ers de meeste kansen liggen, ook als artiest.

Bij het ontwikkelen van kwalificatieprofielen zal deels worden aangesloten bij bestaande kwalificaties en zullen ook nieuwe kwalificaties worden ontwikkeld. Kwalificaties die expliciet zijn gericht op uitvoerende kunsten (beeldende kunst, muziek, dans en drama) zijn er niet. De bestaande kwalificaties met het meeste raakvlak voor de categorie *artiest* zijn sociaal-cultureel werk, sociaal-pedagogisch werk, sport- en bewegingsleider en onderwijsassistent.

Ten aanzien van de categorie *facilitaire functies* zijn er bestaande kwalificaties als AV-medewerker en inspectie/theatertechnicus en mogelijk facilitaire

dienstverlening, commercieel medewerker of ‘vormgever reclame, presentatie en communicatie’.

Op het terrein van *multimedia* lijkt er volgens Platform MBO Kunstonderwijs weinig behoefte aan nieuwe kwalificaties. Digitale media zijn wel onlosmakelijk verbonden met de culturele markt en dat pleit ervoor de multimedia te blijven betrekken bij de ontwikkeling van mogelijk nieuwe kwalificaties.

Met betrekking tot *productie- en programmeringsfuncties* (zoals productieassistent, regieassistent) zijn er raakvlakken met bestaande kwalificaties als multimediovormgever, IT-mediaproductie, AV-medewerker, vormgever presentatie en communicatie en medewerker toegepaste vormgever.

De ‘koninklijke weg’ naar het ontwikkelen van kwalificaties is een lange, zo stelt het projectplan en daarom wordt gepleit voor een formele experimenteerstatus voor scholen om in samenwerking met branchevertegenwoordigers alvast te kunnen starten met vormen van opleidingen. Voorkomen moet worden dat wildgroei, uitholling van bestaande kwalificaties en verlies van steun van branchevertegenwoordigers ontstaat.

6.5 Pilots mbo-kunstopleidingen

Bijlage II bevat korte beschrijvingen van de pilots aangesloten bij het Platform MBO Kunstonderwijs zoals ze in juni 2002 te vinden waren op de website (www.mbokunstonderwijs.nl).

Er zijn ook initiatieven die niet of nog niet bij het platform zijn aangesloten. Dit betreft bijvoorbeeld de in het schooljaar 2001/2002 gestarte mbo-opleidingen voor dansdocent in Heerenveen. Verder bestonden er zoals aangegeven al verschillende mbo-opleidingen die tot de culturele sector opleiden (zoals multimediovormgever, AV-vormgever, theatertechnicus, zilversmid etc.). Deels is sprake van een uitbreiding van deze opleidingen. Zo waren opleidingen voor theatertechnicus eerst alleen in Amsterdam en Rotterdam, maar inmiddels is dat uitgebreid tot Leeuwarden, Eindhoven en Utrecht en een tweede opleiding in Rotterdam.

Hieronder volgen eerst enkele algemene kenmerken van de recente initiatieven. Op enkele pilots gaan we nader in. Daarna behandelen we commentaren die vanuit verschillende posities op de nieuwe opleidingen zijn geleverd.

Kenmerken

De pilots betreffen vrijwel allemaal beroepsopleidende leerwegen, niveau 4 of 3. In enkele pilots gaat het om projecten waar men wel studiepunten kan halen voor uiteenlopende mbo-opleidingen, maar die geen zelfstandige

beroepsopleiding betreffen. Zo heeft het Da Vinci College in Dordrecht een grootschalig filmproject in samenwerking met de Stichting voor Culturele Educatie De Berckepoort en IDTV (film en video productions.) Onder de titel *Wat Nou Next Generation* werken leerlingen in het schooljaar 2002/2002 met professionals aan verschillende disciplines: film, drama, audiovisuele techniek, muziek, organisatie en productie en PR. Het project moet leiden tot een (film)productiebedrijf binnen het ROC. Ten slotte zijn er bij de pilots ook projecten die vallen onder cultuureducatie in algemeen vormende zin. We komen daar in hoofdstuk 7 op terug.

De structuur van de pilots is verschillend. Soms ligt het initiatief geheel bij één ROC (of een afdeling daarvan), soms is sprake van een breed bestuurlijk overleg, zoals in Rotterdam. Daaraan nemen enkele ROC's, hbo-kunstvakopleidingen, vmbo's en instellingen voor kunsteducatie deel. In de praktijk blijven ook in Rotterdam de pilotopleidingen echter beperkt tot de samenwerking tussen enkele partners.

Theater/sociaal cultureel werk

Waar sprake is van mbo-opleidingen, wordt gebruik gemaakt van bestaande kwalificaties als basis voor het opleidingsprogramma. Erkende kwalificaties zijn voorwaarde voor bekostiging van de opleiding. Van de tien locaties gaat het bij vijf om een kunst- en cultuurvariant van sociaal-cultureel werk of activiteitenbegeleider. Als beroepsperspectief wordt geschetst een mix van cultureel logistieke en organisatorische functies en de begeleiding van verschillende doelgroepen met culturele activiteiten. Een toekomst als uitvoerend kunstenaar wordt niet benadrukt, maar ook niet uitgesloten. Het ROC van Amsterdam spreekt in de brochure van de driejarige opleiding Kunst, Cultuur & Amusement over het ontwikkelen van eigen talent op het gebied van drama, dans en muziek. De opleidingsleider geeft aan dat doorstroming naar het hbo-kunstonderwijs wordt onderzocht, maar dat dit naar verwachting om een kleine minderheid van de studenten gaat. Het eerste jaar van deze in 2001 gestarte opleiding telt twee klassen met samen tweeënvijftig leerlingen. Ze zijn geselecteerd uit honderdtachtig aanmeldingen. Voor de benodigde faciliteiten wordt onder meer gebruik gemaakt van de theaterzaal van het Grafisch Lyceum en voor dans en beweging van de sport en fitnessruimtes van de afdeling Sport & Beweging. Op termijn wil het ROC van Amsterdam een 'kunst-cluster' waarbij naast de kunst- en cultuurgerichte opleiding binnen sociaal-cultureel werk en sociaal-pedagogisch werk ook de afdelingen mode en kleding, horeca en de opleiding theatertechniek van het Grafisch Lyceum zijn betrokken.

De MBO Theaterschool Rotterdam, een samenwerking tussen Albeda College en Jeugdtheater Hofplein kiest het meest duidelijk voor kunstenaar ('de theatervakken') als één van de specialisaties en beroepsperspectieven, naast 'theatervormgeving', 'theatertechniek' en 'organisatie' (productie, publiciteit

en dergelijke). Deze vierjarige opleiding is het meest verwant aan het oorspronkelijke plan van Culture Clinics. In de folder staat: “Tot nu toe zijn alle theateropleidingen op hbo-niveau en daardoor onbereikbaar voor leerlingen zonder een toereikende vooropleiding. Daaraan willen wij heel graag iets doen. Onder jonge mensen met een vmbo-diploma is namelijk juist veel artistiek talent.” Voor de directeur van het Albeda College is dit een principiële keuze. Naast meer kunst en cultuur in het ROC om bij te dragen aan algemene vorming en zingeving en naast opleidingen voor de toegenomen werkgelegenheid in de cultuurindustrie in brede zin, is het een kwestie van rechtvaardigheid en emancipatie dat je ook op mbo-niveau kunst moet kunnen studeren.

Naast de theateropleiding zijn er binnen het Albeda College initiatieven tot het verbreden van bestaande opleidingen met culturele varianten, zoals de opleiding kapper in de richting van visagist, de opleiding bouw/hout/timmeren richting decorbouw en het verrijken van de sociaal-culturele en sociaal-pedagogische opleidingen met onder meer dansprojecten die worden verzorgd door docenten van de SKVR, het Rotterdamse centrum voor de kunsten.

Design, Art en Technology

De meeste pilots betreffen podiumkunsten, maar ROC Koning Willem I in Den Bosch heeft met de afdeling Design, Art en Technology (DAT) juist gekozen voor de beeldende vormgeving. De coördinator geeft aan dat ROC's een regionale functie hebben en dat er voor podiumkunsten meer behoefte is in de Randstad. Hij verwacht in Noord-Brabant problemen om voldoende beroepspraktijkvormingsplaatsen op het gebied van de podiumkunsten te kunnen vinden. Die plaatsen zijn er wel voor de drie ‘creatieve’ mbo-opleidingen: fotonica (met als uitstroomprofielen fotograaf, cameraman en 3D-web-designer/animatietechnicus), interieurstylist (officiële CREBO-benaming ‘Afdelingschef Wonen’) en meubelontwerper/meubelmaker. Laatstgenoemde opleiding heeft een wat ‘stoffig’ imago en trekt nog niet veel studenten (ca. 25). Daarentegen is er veel belangstelling voor fotonica (ca. 200 studenten) en interieurstylist (ca. 110 studenten). Het gaat om vierjarige opleidingen met kwalificatieniveau 4. In 2002/2003 start de driejarige opleiding keramist/ondernemer.

Er wordt veel gewerkt in projectgroepen waarbij ook uitwisseling tussen de verschillende opleidingen plaatsvindt. Ruim een derde van de eindtermen moet behaald worden in de beroepspraktijkvorming. De opleidingen zijn gehuisvest in een gebouw met een grote hal met werkplekken en open praktijklokalen. Verder zijn er studio's, doka's, multimedialokalen en een repetitieruimtes.

DAT omvat ook twee landelijk gerichte éénjarige oriëntatieopleidingen voor het hbo-kunstonderwijs. Sinds 1995 bestaat ABCreatief, een vooropleiding voor het beeldend kunstonderwijs en sinds 1999 bestaat er ook een vooropleiding theater. De beeldende opleiding (met jaarlijks ca. negentig studenten)

heeft afspraken met de vier Brabantse Kunstacademies voor toelating na het met een positief advies afronden van het oriëntatiejaar. Zulke afspraken bestaan er niet met de theateropleidingen. Een ‘leuke bijkomstigheid’ voor studenten is dat de oriëntatiejaren met een mbo-studiefinanciering kunnen worden gevolgd, waarna nog de mogelijkheid van een volledige vierjarige hbo-studiefinanciering bestaat.

Docent dans

Niet aangesloten bij het platform zijn de in 2001 gestarte drie- of vierjarige dagopleidingen ‘docent dans’ van het CIOS in Heerenveen. De in 2002 te starten dansopleiding in Haarlem is wel aangesloten. Het CIOS biedt uiteenlopende opleidingen op het gebied van sport en beweging, zoals sport en bewegingsleider/coördinator, judoleraar, turntrainer, tennistrainer, aerobics-trainer en dergelijke. Dansen vormde wel een beperkt onderdeel van de brede opleiding ‘sport en beweging’, maar volgens de coördinator in Heerenveen ontstond er bij een groep studenten behoefte aan een opleiding die uitsluitend op dans is gericht. Ze is ervan overtuigd dat er een ruime markt is voor dansdocenten in de ‘buitenschoolse sector’: de particuliere ballet- en dansscholen, dansafdelingen van gymnastiekvereniging, centra voor de kunsten, buurthuizen en dergelijke. De opleiding richt zich niet op een beroep als uitvoerend danser. Wel wordt veel aandacht besteed aan de eigen dansvaardigheden door lessen in klassieke dans, moderne dans, jazz dance, werelddans en improvisatie. Daarnaast zijn er theoretische dansvakken (zoals anatomie en dansgeschiedenis) en lessen en beroepspraktijkvorming gericht op begeleiden van en doceren aan verschillende doelgroepen, het presenteren van dansvoorstellingen en dergelijke. In Heerenveen hadden zich zestig leerlingen aangemeld, waarvan er na een auditie en intakegesprek zesentwintig zijn toegelaten voor het eerste jaar.

6.6 Kanttekeningen en commentaren

Het Projectplan MBO Kunstonderwijs beschrijft zelf een aantal knelpunten voor de pilots mbo-kunstonderwijs vanuit het perspectief van de opleidingen zelf, vanuit de branche en vanuit de leerlingen. We geven ze hieronder in verkorte vorm weer en voorzien ze van enkele aanvullingen en kritieken, onder andere vanuit het perspectief van het hbo-kunstonderwijs, van niet bij het platform aangesloten landelijke organen/kenniscentra en van de vakscholen (met name de grafische lycea). Deze instellingen hebben andere belangen dan de ROC's en LOB's die zich bij het platform hebben aangesloten en dit geeft aanleiding tot een aantal formele bezwaren tegen overlap met bestaande kwalificaties en benamingen van opleidingen. Daarnaast zijn er ook vragen over de levensvatbaarheid en de kwaliteit van de nieuwe opleidingen. We onderscheiden commentaren op pilotopleidingen zelf (toegangselectie, studenten, inhoud curricula, docenten, bpv) op de beroepskwalificaties en op de arbeidsmarktverwachtingen.

Studenten, docenten, curricula

Het Platform MBO Kunstonderwijs constateert dat er voldoende animo is voor het mbo-kunstonderwijs, maar dat het gevaar bestaat dat studenten vage en niet realistische beroepswensen hebben ten aanzien van werk in de cultuursector ('de hoofdrol in een musical'). Door een geïnterviewde wordt gewezen op de horecasector. Deze slaagt erin om in de voorlichting een realistisch beroepsperspectief te schetsen en duidelijk te maken dat men niet meteen in een toprestaurant zal werken. Dergelijke voorlichting is ook nodig voor studenten die een kunstopleiding mbo kiezen. De pilots zijn nu vaak combinatieopleidingen. Dat kan voor de arbeidsmarkt een meerwaarde zijn, maar voor een deel van de studenten is het deel techniek, organisatie of begeleiding tweede keuze. Ze zijn eigenlijk gekomen om te dansen, toneel te spelen en te musiceren en met name gemotiveerd voor de uitvoerende vakken.

De opleidingen hanteren wel een toegangsselectie in de vorm van audities, laten zien van werk en motivatiegesprekken, maar het formuleren van minimumeisen is een probleem als de eindtermen nog diffuus zijn. Dit geldt vooral voor de gewenste artistieke vaardigheden. Enerzijds spreken de opleidingen over 'talenten' en 'voldoende creatieve aanleg', maar anderzijds wil men geen potentiële studenten afschrikken. In zowel de brochure van Kunst, Cultuur & Amusement Amsterdam als de mbo-theaterschool Rotterdam staat: "Je hoeft nergens in uit te blinken, maar we verwachten wel dat je op sociaal en artistiek gebied over de nodige basisvaardigheden beschikt."

Een van de uitgangspunten van mbo-kunstonderwijs was dat men meer allochtone studenten op de culturele markt zou kunnen voorbereiden. In de praktijk blijkt dit nog problematisch. Een totaaloverzicht van de samenstelling van de leerlingen van de pilots ontbreekt, maar bij enkele bezochte opleidingen (Amsterdam en Den Bosch) waren zeer geringe percentages allochtone leerlingen. Geïnterviewden geven aan dat door gerichte samenwerking aan te gaan met bepaalde vmbo-scholen de toestroom van allochtone leerlingen kan worden bevorderd.

De meeste opleidingen zijn nog maar een of twee jaar oud en zijn nog zoekende naar de juiste leermiddelen, inhoud en didactiek. Enkele geïnterviewden zetten daarom vraagtekens bij de kwaliteit van deze opleidingen en wijzen ook op een knelpunt bij keuze van docenten. Docenten die al les gaven binnen het ROC zijn vaak te weinig op de hoogte van de actuele situatie in het culturele werkveld en de ontwikkelingen in de kunsten, maar kunstdocenten van buiten (bijvoorbeeld van centra voor de kunsten of het hbo-kunstonderwijs), zijn vaak niet voorbereid op de onderwijskundige aanpak in het mbo en zijn didactisch vaak traditioneel ingesteld.

Beroepspraktijkvorming

Het Platform MBO Kunstonderwijs signaleert dat er voor de pilots nog geen specifieke leerbedrijven en praktijkopdrachten beschikbaar zijn. Het hangt af van het betreffende LOB/kenniscentrum of een enigszins aansluitende stage is te realiseren. Leerbedrijven zijn essentieel voor het leren functioneren in de beroepspraktijk en van hen wordt dan ook geëist kwaliteit te leveren in geboden leeromgeving en in de begeleiding van de leerling. Het vinden van voldoende en kwalitatief goede leerbedrijven in deze sector is niet zonder problemen. Vanuit de arbeidsmarktonderzoeken is bekend dat het in de culturele industrie in meerderheid om kleine bedrijven gaat, deels eenmanszaken. De organisatiegraad in brancheverenigingen is niet hoog. Bij de weinige grote bedrijven gaat het deels om internationale bedrijven die evenmin zijn aangesloten bij brancheverenigingen.

Bij de pilots van het mbo-kunstonderwijs is men redelijk optimistisch over het vinden van voldoende leerbedrijven. De opleidingsmanager Kunst, Cultuur en Amusement van het ROC van Amsterdam geeft aan dat van 1.100 aangeschreven bedrijven voor stagemogelijkheden er 350 positief reageerden. Het gaat om zeer uiteenlopende instellingen, zoals jeugdtheatergroepen, productie-bureaus, theaters en festivalorganisaties, maar ook een instellingen voor verstandelijke gehandicapten. Het landelijk orgaan OVDB keurt stageplaatsen goed op grond van bezoekverslagen aan de instellingen.

Bij Design, Art en Technology van ROC Koning Willem I blijkt het voor interieurstyling geen probleem om voldoende kwalitatief goede winkelbedrijven, projectbureaus en dergelijke te vinden voor beroepspraktijk vorming. Voor fotonica ligt het iets moeilijker omdat de branche minder is georganiseerd en de hoge groeiverwachtingen ten aanzien van de multimedia niet zijn uitgekomen.

Overigens is het opvallend dat de pilots geen beroepsbegeleidende leerwegen omvatten -waarbij werkers in de branche geschoold worden- maar uitsluitend beroepsopleidende leerwegen. Juist de bbl-opleidingen worden in het rapport van Baarda en Smets (1999) als een sterke kant van het bve-onderwijs genoemd, die ook in de sector van cultuur en amusement ingezet zou moeten worden. Ook uit arbeidsmarktonderzoek (Reij, 2001) komt naar voren dat werkgevers en opdrachtgevers niet denken aan traditionele scholing maar aan modules, parttimeopleidingen, praktijkleren en opleiden op de werkplek.

Kwalificaties: vrije ruimte benutten of vernieuwen?

Het Platform MBO Kunstonderwijs streeft naar een nieuw stelsel van beroepskwalificaties en vindt de huidige situatie waarbij pilots de bestaande kwalificaties oprekken, ongewenst. In het plan staat hierover: "Geen officiële kwalificatie betekent werken in vrije ruimte en met additionele middelen, dit betekent bestaansonzekerheid. (...) Het gebruikmaken van bestaande kwalificaties biedt grote beperkingen bij de kunstzinnig, creatieve invulling van de

programma's, de 50% extern gelegitimeerde toetsing betekent dat minimaal de helft van het programma sterk gekoppeld blijft aan de bestaande kwalificatie." Naast bestaansonzekerheid en beperkingen bij het invullen van curricula wijst het plan op het gevaar van verlies van legitimiteit van de bestaande kwalificaties die worden gebruikt. In het mbo worden kwalificaties gelegitimeerd door vertegenwoordigers van de betreffende branche. Zij toetsen de relevantie en kwaliteit van de kwalificatie aan de beroepspraktijk. Als bestaande kwalificaties worden opgerekt of 'omgebouwd' met een ander doel dan het oorspronkelijke, verdwijnen de legitimatie en herkenbaarheid op de arbeidsmarkt van een dergelijke kwalificatie. De pilotopleidingen kunnen zo leiden tot een uitholling van bestaande kwalificaties, waardoor de betreffende brancheorganisaties zich niet langer kunnen herkennen in de kwalificatie en nieuwe en strakkere afspraken zullen opeisen.

Een deel van de geïnterviewden (waaronder ook van pilotopleidingen) is daarentegen van mening dat de beperkingen meevallen en dat opleidingen verhoudingsgewijs veel vrijheid en ruimte hebben om bestaande kwalificaties aan te vullen met culturele en kunstzinnige componenten. Zij zien daarom meer in het optimaal gebruik maken van de bestaande 'vrije' ruimte en het verbeteren en professionaliseren van de invulling van bestaande kwalificaties, dan het streven naar een nieuw kwalificatiestelsel. Gewezen wordt op vergelijkbare ontwikkelingen in andere beroepssectoren. Eerst worden de grenzen van bestaande kwalificaties opgezocht en pas als de situatie echt gaat wringen kan men goed aangeven welke nieuwe kwalificaties noodzakelijk zijn.

Vanuit vakscholen (met name de grafische lycea en schilderscholen) wordt een nieuw en breed kwalificatiestelsel kunst met enige argwaan bekeken.

Vakscholen hebben het recht opleidingen aan te bieden binnen het LOB/kenniscentrum waaraan ze gelieerd zijn. Als delen van hun kwalificatiestructuur in andere structuren worden ondergebracht (bijvoorbeeld een algemene mbo-kunst kwalificatie) dan zou het kunnen betekenen dat ze bepaalde opleidingen niet meer aan zouden mogen bieden. Vakscholen mogen niet putten uit kwalificaties van andere kenniscentra, terwijl ROC's veel vrijer zijn om te 'schuiven'. Als voorbeeld kan de opleiding theater/theatertechniek gelden. Deze is nu sterk verbonden aan kwalificaties van het GOC, met name aan de kwalificatie AV-medewerker. Als theatertechniek zich verbreedt en onder een algemene kwalificatiestructuur kunstonderwijs komt te vallen, zou dit voor de grafische lycea die deze opleiding nu aanbieden een probleem gaan opleveren.

Ook vanuit het hbo-kunstonderwijs (o.a. Lammers & Deering, 2002) zijn er bedenkingen tegen mogelijk nieuwe kwalificaties en benamingen van mbo-kunstopleidingen. Men voorziet overlap met hbo-kwalificaties en maakt bezwaar tegen het gebruik van bestaande benamingen zonder dat verschillen tussen hbo en mbo duidelijk worden gemaakt. Met name het gebruik van de term docent (bijvoorbeeld bij de dansdocentopleidingen) wordt oneigenlijk geacht, omdat de docentbevoegdheid is voorbehouden aan hbo-opleidingen.

Arbeidsmarkt perspectieven

Het Platform MBO Kunstonderwijs acht de arbeidsmarktperspectieven op basis van de verrichte onderzoeken bemoedigend, maar vindt dat aanvullend onderzoek noodzakelijk is. Enkele sectoren zijn nog onvoldoende of niet bekeken, zoals de markt van de kunsteducatie en van kleine ambachtelijke beroepen (bronsgieters, glas-in-loodzetters). Ook industriële vormgeving en ontwerp, architectuur en inrichting, styling, theaterkostuums, kappen/grime, musea en recreatie zijn nog niet belicht vanuit de arbeidsmarktperspectieven van mbo-studenten.

Verschillende geïnterviewden zijn kritischer ten opzichte van de mogelijke arbeidsmarktvooruitzichten van nieuwe opleidingen dan het Platform MBO Kunstonderwijs. Zij vinden dat de schattingen van de omvang van de arbeidsmarkt nog te veel onzekerheden bevatten. Men weet nog te weinig van de bestaande vraag en vervangingsvraag, noch van mogelijke groeiverwachtingen op termijn. Pas door een heldere afbakening van de beroepssector kan worden vastgesteld welke soorten functies en kwalificaties (kennis en vaardigheden) werkelijk worden gevraagd.

Lammers en Deering (2002) vrezen dat de mbo-kunstopleidingen deels gebaseerd worden op voorbijgaande trends en te smalle kwalificaties. Zo is er bijvoorbeeld bij een aantal pretparken en musea wel behoefte aan edutainmentspelers, maar deze beperkte behoefte aan tijdelijke functies rechtvaardigt nog geen nieuwe opleiding. Bovendien slagen genoemde instellingen er ook nu al in om in hun behoefte te voorzien. De mbo-kunstopleidingen verhogen naar de mening van deze critici het risico van een overaanbod op een conjunctuurgevoelige markt.

Deze kritische kanttekeningen betreffen de culturele arbeidsmarkt in engere zin en gaan ervan uit dat zinvolle afbakeningen en kwantificeringen zijn te maken. Daartegenover staan de eerder beschreven analyses van de culturele industrie die de dynamiek ervan benadrukken en de vervlechting en overlap met andere sectoren, met name de horeca, toerisme en recreatie. Een dergelijke analyse van de arbeidsmarkt maakt kwantificering in bepaalde bedrijfstakken en deelsectoren en daarmee verbonden arbeidsmarktprognoses minder zinvol. Het uitgangspunt zou eerder moeten zijn dat studenten een combinatie van competenties verwerven in verschillende sectoren bijvoorbeeld enerzijds op het gebied van management, techniek of dienstverlening en anderzijds op 'inhoudelijke' vrijetijdsgebieden als sport, recreatie of amusement en cultuur. Dergelijke combinaties maken een beroepsloopbaan in verschillende verwante sectoren mogelijk. Hierbij kan een vergelijking worden getrokken met de onenigheid die was ontstaan tussen hbo-opleidingen vrijetijdskunde over een beperking van de studentenaantallen. Volgens twee opleidingen was op basis van arbeidsmarktprognoses een capaciteitsbeperking vereist. De Verkenningcommissie van de Vrijetijdskunde (2001) kwam tot de conclusie

dat het vrijetijd domein niet is af te bakenen op een wijze die voor een onderbouwde capaciteitsbeperking voldoende houvast bood. Ook bleek dat de substitutie tussen afgestudeerden met verschillende opleidingsachtergronden aanzienlijk was. Ten slotte stelt de commissie: “Animatie, gastvrijheid en beleveniswaarde gaan ook buiten de vrijetijdssector een facet vormen van een breed scala aan economische activiteiten. Dit betekent dat naast de problematiek van de domeinafbakening, een rol speelt dat afgestudeerden Vrijetijdskunde ook buiten zulk een domein, hoe ook afgebakend, een relevante arbeidsplaats kunnen innemen” (ibidem, p. 4).

Een brede benadering van de culturele markt betekent overigens dat de mbo-opleidingen zich niet uitsluitend zouden moeten richten op eventuele doorstroming naar hbo-kunstonderwijs, maar dat ze zich ook richten op andere hbo-opleidingen zoals het genoemde Vrijetijdskunde, maar bijvoorbeeld ook Cultureel Maatschappelijke Vorming (CMV), Leisure Management en dergelijke.

7

Cultuureducatie

7.1 Inventarisatie cultuureducatie in de bve-sector

Inventarisatie culturele projecten ROC's

In hoofdstuk 5 is aangegeven dat in de verschillende sectoren van de bve-sector de kunst- of cultuurvakken onderdeel uitmaken van opleidingen. Naast cultuureducatie in de vorm van reguliere vakken, vinden culturele activiteiten plaats als projecten of themadagen of -weken, zijn er eigen kunstzinnige activiteiten van leerlingen buiten het curriculum (bands, toneel, uitgave krant e.d.) en worden er voorstellingen, films, concerten en dergelijke bezocht. Een in 1998 gehouden inventarisatie (Van Hoorn, De Groot & Haanstra, 1998) geeft aan dat er daarbij grote verschillen bestaan tussen ROC's onderling en tussen de verschillende sectoren. In het algemeen besteden techniek en economie weinig aandacht aan cultuur vergeleken met dienstverlening/gezondheidszorg en basiseducatie.

In de sector dienstverlening/gezondheidszorg gaat het vaak om projecten die in het verlengde liggen van de beroepspraktijk. Zo spelen leerlingen sociaal-pedagogisch werk toneel in instellingen, maken zij een musical of verzorgen zij projecten rond stoep- en straattekeningen. Sectoren kennen ook projectdagen of -weken waarin verschillende (inter)culturele en kunstthema's aan de orde komen. Sommige sectoren organiseren activiteiten rond discriminatie zoals een 'Dag tegen Racisme'. De basiseducatie kent ook culturele themadagen en -weken. Veel van deze activiteiten hebben een multicultureel karakter.

Eigen activiteiten van studenten

In één op de drie opleidingen doen leerlingen in ROC's zelf actief aan enige vorm van kunst- en cultuur. Het populairst is het inrichten van een tentoonstelling, gevolgd door het uitgeven van een schoolkrant en toneelspelen/theater. De meeste kunstbeoefening door de leerlingen is te vinden bij de sector dienstverlening/gezondheidszorg. Bij ongeveer de helft vinden een of meer culturele activiteiten plaats. Ook de basiseducatie scoort hoog op het gebied van eigen activiteiten (42%). Het laagst scoren de opleidingen binnen de sector techniek (20%).

Bezoek aan voorstellingen e.d.

In 20% van de opleidingssectoren vinden één of meer culturele activiteiten -uitgevoerd door professionele kunstenaars in het eigen schoolgebouw- plaats. Basiseducatie scoort het hoogst en techniek het laagst. De populairste vormen van receptieve cultuur op school zijn toneelvoorstellingen. Vijfenvierzig procent van alle sectoren bezoekt culturele activiteiten buiten het schoolgebouw. Dienstverlening/gezondheidszorg doet het meest aan cultuurbezoek, techniek wederom het minst. Bezoeken aan musea komen het meest voor (40%),

gevolgd door toneel (22%). Bezoek aan concerten (12%) en aan dans (7%) komen minder vaak voor.

Inventarisatie culturele instellingen

Gegevens van culturele instellingen zijn afkomstig uit de enquête, die van 1997 tot en met 2000 is afgenomen bij de circa 300 culturele instellingen die een meerjarige subsidierelatie hebben met het Ministerie van OCenW (IJdens, 2001). Aan deze instellingen (zoals orkesten, ensembles, theater- en dansgezelschappen, musea, organisaties op gebied van film, amateurkunst, architectuur etc.) zijn steeds vragen gesteld over hun activiteiten op het gebied van cultuur-educatie. In het algemeen is de educatieve activiteit in die jaren toegenomen. Culturele instellingen werken vooral samen met scholen voor havo en vwo. In 1997 had 73% van de culturele instellingen samenwerking met deze schoolsoorten, in 2000 was dat 89%. Voor hbo en wo zijn die percentages 71% in 1997 en 78% in 2000. Vervolgens komt samenwerking met basisonderwijs en vmbo. Samenwerking met ROC's komt het minst voor: 44% van de instellingen werkte in 1997 samen met een ROC, in 2000 was dat 52%. Bij ROC's gaat het verhoudingsgewijs ook vaak om incidentele contacten.

7.2 Cultuur en School

Het project *Cultuur en School* (1996) van het Ministerie van OCenW heeft als doel de versterking van de aandacht voor cultuur in het onderwijsprogramma en het leggen en onderhouden van duurzame relaties tussen scholen en culturele instellingen. Extra gelden worden ingezet op basis van 'matching' tussen gelden van de rijksoverheid en van lagere overheden. Op centraal niveau berust de verantwoordelijkheid voor het landelijk beleidskader en de prioriteiten daarbinnen. In de *Vervolgnotitie Cultuur en School* (Min. OCenW, 1999) werden als prioriteiten genoemd: blijvend meer aandacht voor culturele diversiteit, blijvend meer samenwerking tussen vmbo- en culturele instellingen en blijvend beter gebruik door het onderwijs van cultureel erfgoed. In vergelijking met de eerste jaren van Cultuur en School wenst het beleid meer vraagsturing door de scholen (financieel en inhoudelijk). Om de vraagkant te versterken krijgt het voortgezet onderwijs cultuurbonnen voor leerlingen. Eerst gold dit voor de havo- en vwo-leerlingen die vanaf 1998 het vak CKV-I volgen, later ook vmbo-leerlingen en leerlingen basisvorming. Het centrale traject blijft zich concentreren op (wettelijke) verankering van cultuur in het onderwijsprogramma, het bevorderen van doorlopende leerlijnen in de cultuureducatie, het stimuleren van proefprojecten en deskundigheidsbevordering van schoolleiding, docenten en culturele instellingen. De culturele instellingen worden aangesproken op cultuureducatie.

Het beleid wenst verder een omslag van projectenbeleid naar versterking van de regionale infrastructuur (structurele relaties en netwerken). De zogeheten

steunfunctie-instellingen voor kunsteducatie moeten zich daartoe ook op het voortgezet onderwijs richten. Deze steunfunctie-instellingen vallen onder de provinciale overheid en in de vier grote gemeenten onder de gemeentelijke overheid. Ze hebben tot taak de ondersteuning van het onderwijs op het gebied van cultuureducatie door middel van advisering, scholing en begeleidingsprogramma's. Tevens bemiddelen ze tussen culturele instellingen en het onderwijs. Na aanvankelijk vooral op het basisonderwijs te zijn gericht, nemen de taken van de steunfunctie-instellingen in het voortgezet onderwijs toe. Voor de bve-sector worden echter nog zeer weinig activiteiten ontplooid en is nog vooral sprake van een projectenbeleid. In de genoemde Vervolgotitie wordt wel speciaal aandacht gevraagd voor de bve-sector vanwege de beperkte cultuurparticipatie en het hoge percentage leerlingen van allochtone afkomst.

In 1997 is door Cultuur en School een afzonderlijke bijdrage beschikbaar gesteld om de samenwerking tussen ROC's/vakinstellingen en culturele instellingen een stimulans te geven. Bovendien werden ROC-proefprojecten gefinancierd door de Kunstbende en ontving Dario Fo (voorheen EVO 2 Westland) subsidie om als Expertisecentrum Kunst en Cultuur voor ROC's te kunnen functioneren.

Voor het schooljaar 1999/2000 en ook voor 2001/2002 was een miljoen gulden beschikbaar om kunst- en cultuurprojecten op ROC's aan te vragen. We geven hieronder geen uitgebreide projectbeschrijvingen, maar gaan in op conclusies die zijn getrokken in de verslagen over deze activiteiten.

Kunstbende

De Kunstbende is een organisatie met als kernactiviteit een wedstrijd in kunst en cultuur voor jongeren van 13 tot 19 jaar oud. Die wedstrijd speelt zich buiten het onderwijs af. In 1998 en in 2000 organiseerde de Kunstbende met subsidie van het Ministerie van OCenW proefprojecten op steeds vier verschillende ROC's. De projecten behelsden eigen culturele activiteiten van jongeren onder begeleiding van professionele kunstenaars en onder coördinatie van medewerkers van Kunstbende. Het ging onder meer om koken en kunst, het maken van een virtueel winkelcentrum, een fotografieproject 'pin-ups en auto's' bij een opleiding vervoer en logistiek, muziekworkshops en leerlingen installatietechniek die ruimtelijke kunstwerken maken.

De reacties van leerlingen zijn gemengd, maar merendeels positief. De meeste kunstenaars zijn achteraf enthousiast, maar ze zijn door onervarenheid met ROC's veel onverwachte problemen tegengekomen. Inhoudelijk bleek het uitgangspunt van de projecten om aan te sluiten bij de leefwereld van jongeren zowel voor kunstenaars als docenten moeilijker te realiseren dan verwacht. Verder deden zich veel praktische problemen voor: de tijdbelasting voor betrokken docenten bleek te groot, er ontstonden roosterproblemen en het draagvlak voor de activiteiten binnen de opleidingen bleef vaak nog beperkt door gemis aan interne sturing en communicatieproblemen.

Kunst- en cultuurprojecten 1999/2000

In 1999 zijn dertien ROC-projecten in het kader van Cultuur en School toegekend. Het verslag van deze projecten heet veelzeggend *Van schrijftafelplannen, goede bedoelingen en steentjes in de vijver* (Van Hoorn, 2000). Grootschalige projecten gericht op leerlingen van alle geledingen bleken nogal eens te ambitieus en kregen vaak te weinig draagvlak. Projecten van beperktere opzet voor geselecteerde leerlingen of specifieke groepen cursisten of leerlingen voldeden vaker aan de verwachtingen. Projecten met combinaties van actieve deelname (bijvoorbeeld workshops) en bezoek aan voorstellingen hadden bij de deelnemende instellingen de voorkeur. Het ideaal van inbedding van de projecten in reguliere lesprogramma's bleek moeilijk realiseerbaar. Voor een succesvol project is een dergelijke inbedding ook niet nodig, maar de vraag blijft op welke manier meer continuïteit in de culturele activiteiten kan worden bereikt. Een minimumvoorwaarde lijkt een culturele commissie, cultuurcoördinator of een 'cultuurbureau' dat dergelijke projecten entameert, ook als er geen externe gelden en begeleiding beschikbaar worden gesteld.

Kunst- en cultuurprojecten 2001/2002

Op grond van een nieuwe regeling Cultuur en School voor de bve-sector zijn in 2001 tien projectaanvragen gehonoreerd. Naast projecten met als doel de cultuurparticipatie in de multiculturele samenleving te bevorderen was het nu ook mogelijk om projecten in te dienen die zich richten op de beroepspraktijk in de culturele sector. De adviescommissie heeft wel enkele beroepsgerichte initiatieven gehonoreerd, maar concludeerde dat voor het stimuleren hiervan eigenlijk een anders gerichte regeling of beleid noodzakelijk is. Een relatie met het Platform MBO Kunstonderwijs ligt hierbij voor de hand.

De projecten gericht op cultuurdeelname en multiculturaliteit waren deels grootschalige eenmalige manifestaties en deels gericht op bemiddelings- of uitbureaus die culturele activiteiten voor de bve-populatie organiseren. De adviescommissie constateert dat er bij de ROC's een 'kopgroep' is ontstaan van instellingen die inmiddels de kennis en ervaring hebben om grootschalige en kwalitatief goede culturele projecten c.q. voorstellingen te realiseren. Dat zijn bijvoorbeeld Dario Fo, het Friesland College en het Albeda College. De eerste twee instellingen ontvingen ook de Jan Kassies-prijs voor kunsteducatie, die in 2000 was gericht op de bve-sector (Stichting Fonds Kunst en Educatie, 2001). Na de kopgroep volgt het peloton, met instellingen waarbij de organisatie van culturele activiteiten nog op kleinere schaal en met minder continuïteit verloopt. Uit de eerder besproken enquêtegegevens blijkt dat er ook nog een forse achterhoede bestaat waar weinig tot niets gebeurt aan culturele activiteiten.

Tijdens een studiemiddag Cultuur in de bve-sector (Cultuurnetwerk Nederland/Kunstbende, 2002) werd vastgesteld dat een projectmatige aanpak van culturele vorming weliswaar goed past in het onderwijsaanbod in de bve-

sector, maar dat het instrument van losse projectfinanciering op den duur geen soelaas biedt.

7.3 **Sociale cohesie, verrijkte leeromgeving, creativiteitsontwikkeling**

Hoewel het doel van de Cultuur en School-projecten in de bve-sector vooral de bevordering van actieve en receptieve cultuurdeelname van jongeren is, spelen ook andere, meer instrumenteel gerichte doelstellingen een rol. In de projectenregeling 1999 werd expliciet genoemd dat de projecten bij voorkeur moeten bijdragen aan sociale cohesie. Verondersteld wordt dat samenwerken in culturele projecten en de kennismaking door leerlingen met door mede leerlingen en kunstenaars uitgevoerde culturele uitingen de onderlinge binding zal versterken.

Ook de projectleider Cultuur en School van het Ministerie van OCenW gaf te kennen dat alleen bevordering van cultuurdeelname een te smalle basis is en teveel éénrichtingsverkeer (Cultuurnetwerk Nederland/Kunstbende, 2002). Kunst en cultuur zouden in het reguliere onderwijs ook kunnen bijdragen aan de verrijking van de leeromgeving. Dat wil zeggen dat in bepaalde lessen of projecten naast gebruikelijke methoden en media ook kunstzinnige methoden kunnen worden ingezet (dramatische werkvormen, beeldende en audiovisuele werkvormen, etc.), maar andersom ook dat het leren van bepaalde kennis en vaardigheden op technisch, administratief of sociaal vlak kan plaatsvinden binnen kunstzinnige en culturele activiteiten.

Naast bevorderen van sociale cohesie en het bevorderen van het leerklimaat en de leeromgeving, wordt vaak vergroting van de creativiteit en flexibiliteit genoemd als mogelijke effect van kunst- en cultuureducatie. In de huidige discussie rond kunst en cultuur in het mbo is dat nog weinig benadrukt, maar in het verleden is het wel vaak als doelstelling van kunsteducatie naar voren gebracht. In het Verenigd Koninkrijk is dat ook nu het geval. Daar wordt enerzijds de cruciale rol van artistieke creativiteit voor de 'creative industries' benadrukt. Tevens wordt in verschillende publicaties aangegeven dat kunstzinnige activiteiten en kunsteducatie ook de zo noodzakelijke creativiteit en innovatief vermogen in andere arbeidsmarktsectoren kunnen bevorderen (*All our futures: creativity, culture & education*, National Advisory Committee, 1999 en *Culture and creativity: the next ten years*, Department for Culture, Media and Sport, 2001). De empirische basis voor deze beweringen ontbreekt echter. Het beschikbare onderzoek (o.a. Winner & Hetland, 2001) heeft geen overdracht (transfer) kunnen aantonen van creativiteit op artistiek gebied naar creatieve vermogens in niet artistieke domeinen.

7.4

Conclusies

Een klein aantal ROC's heeft inmiddels op het gebied van culturele manifestaties en projecten al veel ervaring opgedaan en knowhow opgebouwd. Maar bij veel ROC's is het draagvlak bij leiding en docenten voor culturele activiteiten nog smal. Het beleid moet enerzijds worden gericht op het stimuleren en activeren van instellingen die nog weinig tot geen activiteiten ontplooiën. Op termijn zou op elke instelling een structurele voorziening moeten worden opgezet of uitgebouwd die kan dienen als een permanent cultureel servicebureau of uitbureau, dat informatie verspreidt en culturele activiteiten bemiddelt en organiseert.

Het aanbod van culturele instellingen (podia, musea, gezelschappen, etc.) voor de bve-sector is vergeleken bij andere onderwijssectoren nog beperkt en de samenwerking kan nog sterk worden verbeterd. Dat geldt ook voor de bemiddeling en begeleiding van de zogeheten steunfunctie kunstzinnige vorming.

In de sector techniek zijn projecten cultuureducatie het moeilijkst te realiseren. Dit lijkt grotendeels te wijten aan sekseverschillen. In de sector techniek studeren in meerderheid jongens en de deelname van jongens aan culturele activiteiten en de waardering ervoor (zowel binnen als buiten het onderwijs) blijft ver achter bij die van meisjes (o.a. Ganzeboom e.a., 2001).

Naast bevordering van actieve en receptieve cultuurdeelname worden andere doelen beoogd. Het gebruik van kunst en cultuur voor verrijking van de leeromgeving en als middel om cohesie en onderling begrip te bevorderen verdient meer aandacht, maar de directe invloed van kunsteducatie op creatieve en andere cognitieve vermogens buiten de kunsten is niet aantoonbaar.

De toenemende economisering van kunst en cultuur enerzijds en de culturalisering van de economie anderzijds komen tot uiting in de groei van de internationale cultuurindustrie of de 'creative industries' en de daarmee verbonden economische bedrijvigheid in de culturele markt. Deze dynamische en moeilijk af te bakenen markt betekent een aanzienlijke verbreding van het traditionele kunst- en cultuurbegrip en wijst op een vervlechting met bedrijfspgroepen als de media-industrie, amusement, recreatie en horeca.

Tegen deze achtergrond zijn de ontwikkelingen naar meer cultuur en amusement in de bve-sector terecht, maar nog bescheiden. Vergeleken met de stand van zaken van 1999 is er in 2002 wel sprake van een gericht streven naar meer mbo-opleidingen die zijn gericht op de culturele markt in brede zin. Het gaat om qua structuur en inhoud uiteenlopende initiatieven in een beperkt aantal ROC's. Naast ondersteuning van deze experimentele pilots streeft een platform onder de naam 'MBO Kunstonderwijs' ernaar om via de koninklijke weg erkenning te verwerven voor een nieuw en omvattend kwalificatiesysteem kunst en cultuur.

Deze ontwikkeling houdt in dat naast al bestaande opleidingen die met name gericht waren op kwalificaties in de grafische en audiovisuele sector, de multimedia en ambachtelijke beroepen (zoals meubelmaker en zilversmid) er ook opleidingen zijn ontstaan gericht op de podiumkunsten. Ze zijn vooral gericht op combinaties van uitvoerende kunsten met begeleiding/educatie: productie, logistiek en techniek. Om de opleidingen te kunnen bekostigen moet gebruik worden gemaakt van bestaande kwalificaties, zoals sociaal-cultureel werk, fotonica, sport en beweging. De arbeidsmarkt waarop men zich richt is wat betreft de commerciële sector meer gericht op de kleinschalige regionale cultuur- en amusementssector dan op de internationale media-industrie. Bovendien betreft een aanzienlijk deel van de toekomstige arbeidsmarkt de publieke sector, met name als het gaat om beroepen in de educatie, sociaal-cultureel werk en activiteitenbegeleiding.

De pilots in het mbo-kunstonderwijs zijn mede ontstaan uit het initiatief 'culture clinics' dat tot doel had een cultureel diverse groep getalenteerde jongeren, waarvoor het hbo-kunstvakonderwijs onbereikbaar is, in staat te stellen hun talenten te ontplooiën en daarmee een duurzame plaats te verwerven op de culturele arbeidsmarkt. Dit in opzet kleinschalige initiatief is onder leiding van ECABO en GOC verbreed en uitgebreid. De huidige experimentele opleidingen volgen in hun opzet echter nog niet de analyses van een dynamische culturele industrie met een toenemende vervlechting tussen sectoren en bedrijfspgroepen. Er zijn nog vrijwel geen verbindingen gelegd met enerzijds de vrijetijdsindustrie (toerisme, recreatie, horeca) en nog weinig met bestaande mbo-opleidingen op gebied van multimedia, grafische industrie, mode en design.

Het meest omstreden punt is of er bij de beroepsgerichte opleidingen ook plaats zal moeten zijn voor mbo-kunstonderwijs in engere zin, dat wil zeggen mbo-opleidingen die primair gericht zijn op werk als uitvoerend kunstenaar. Sommigen vinden het een principiële kwestie dat er naast een hbo-kunst-
onderwijs ook een mbo-kunstonderwijs moet komen. De meerderheid van de geïnterviewden is, in navolging van de op dit gebied verrichte arbeidsmarktonderzoeken, echter pessimistisch over de arbeidsmarktkansen van mbo-afgestudeerden in de door hoger opgeleiden beheerste sector 'artiesten'. Met name op het deel van de markt dat grotendeels afhankelijk is van publieke middelen zijn de inkomenspositie en werkgelegenheid ook nu al problematisch. Er is sprake van concurrentie tussen hbo-kunstopleidingen en andere hoger opgeleiden en bovendien is er in verschillende sectoren ook internationale concurrentie. De vraag is of er in de commerciële kunstensector wel voldoende kansen voor mbo-opleidingen liggen. In de meeste pilotopleidingen is men hierover nogal ambivalent. De mogelijkheid ervan wordt niet uitgesloten, maar het wordt evenmin voorgesteld als waarschijnlijk beroepsperspectief. Een duidelijke profielkeuze van opleidingen is op dit punt gewenst, omdat ze anders veel studenten zullen trekken die primair voor een beroep als kunstenaar komen, terwijl dit voor de grote meerderheid geen realistisch perspectief is. Voorlopig zou men op slechts op één of twee plaatsen mbo-kunstopleidingen in engere zin moeten realiseren. Voor zo'n opleiding is bovendien een veel strengere toelatingsselectie vereist dan in de huidige pilots wordt gehanteerd.

Voorwaarden voor een goede ontwikkeling van de pilots in de culturele sector zijn afstemming van de mbo-opleidingen onderling om een overaanbod te voorkomen én samenwerking met de diverse betrokken partijen in het werkveld/branche en in het onderwijsveld (vmbo, vakscholen en hbo). De belangen van die verschillende betrokken partijen lopen niet altijd parallel met die van de mbo-opleidingen. Een belangrijke kwestie is of nieuwe opleidingen in grote mate kunnen volstaan met bestaande kwalificaties dan wel met kleine aanpassingen daarvan, of dat inderdaad een nieuw en omvattend kwalificatiesysteem noodzakelijk is. Het Platform MBO Kunstonderwijs vreest dat sommige pilots nu zullen leiden tot een uitholling van bestaande kwalificaties en streeft naar een officiële experimenteerstatus van pilots en op den duur naar deels nieuwe kwalificaties. Andere partijen, zoals het hbo-kunstonderwijs, vakscholen en bepaalde LOB's/kenniscentra zien in een nieuw kwalificatiesysteem het gevaar van overlap en/of verlies van eigen kwalificaties. Het streven in zowel het mbo als in het hbo om de opleidingen te richten naar meer algemene en brede competenties kan een aangrijpingspunt bieden om hiervoor tot nieuwe oplossingen te komen.

Wanneer in de komende jaren de levensvatbaarheid van de nieuwe opleidingen kan worden aangetoond dan is een wenselijk toekomstperspectief een omvattend 'kunstencuster' in een ROC. Zo'n cluster zou zowel een beroepsgericht aanbod als een algemeen vormend cultuureducatief aanbod kunnen bundelen.

Het beroepsgerichte aanbod betreft opleidingen die gericht zijn op het toegepaste beeldend gebied, de media en de podiumkunsten. Ze kunnen variëren van een sterke nadruk op ambachtelijkheid tot technische ondersteuning en vormgeving en van een gerichtheid op technisch en productie/logistiek/werving en marketing in combinatie met eigen kunstzinnige vaardigheden. Daarbij kunnen ook (deel)opleidingen of modules worden aangeboden die zijn gericht op culturele competenties, maar die worden gevolgd door studenten die zich niet primair op de culturele markt richten, maar op aangrenzende inhoudelijke sectoren, zoals horeca, toerisme, recreatie, maar ook op meer algemene functies op het gebied van management en administratie.

Een kunstcluster zou ook verantwoordelijk moeten zijn voor algemeen vormende culturele activiteiten in de vorm van projecten, workshops, producties, bezoeken aan voorstellingen, concerten, films, en dergelijke. Dergelijke activiteiten zijn gericht op verhoging van zowel actieve als receptieve cultuurdeelname in de multiculturele samenleving, maar hebben tevens als doelen het bevorderen van sociale cohesie en verrijking van de leeromgeving. De meerwaarde van een bundeling van aanbod voor de culturele industrie en eigen cultuureducatie is de uitwisseling van kennis en faciliteiten, de herkenbaarheid en aantrekkelijkheid voor studenten en een groter gewicht en continuïteit dan de nu verspreide beroepsopleidingen en losse initiatieven op het gebied van cultuureducatie.

Geraadpleegde literatuur

- Bemmel, H. van e.a. (2000).
VMBO'ers actief met kunst en cultuur. Evaluatie van het project CKV voor het vmbo.
Enschede: Stichting Leerplanontwikkeling.
- Berenschot (1995).
De podiumkunsten na 2000. Naar een nieuw beleid.
Utrecht: Berenschot.
- Blythe, M. (2001).
The work of art in the age of digital reproduction: the significance of the creative industries. *The International Journal of Art & Design Education*, 20, 2, p. 144-150.
- Boonzajer Flaes, R., A. le Cosquino de Bussy, M. Savenije & M. Zanen (2001).
Van onderen! De podia als beroepsterrein voor het MBO.
Amsterdam: QRA.
- Bourdieu, P. & A. Darbel (1991).
The love of art: European museums and their public.
Cambridge: Polity Press.
- Breedveld, K. & A. van den Broek (red.) (2001).
Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkeling in tijdsbesteding en tijdsorde-
ning.
's-Gravenhage: Sociaal en Cultuur Planbureau.
- Broek, A. van e.a. (1998).
Selectie in het kunstonderwijs. Beleidsgerichte studies Hoger onderwijs en
Wetenschappelijk onderzoek 59.
's-Gravenhage: Sdu.
- Broek, A. van den & J. de Haan (2000).
Cultuur tussen competentie en competitie.
Amsterdam/'s-Gravenhage: Boekmanstudies/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bussy, A. le Cosquino de (2000).
Culture Clinics. Initiatief voor een kunstvakopleiding op MBO-niveau.
Amsterdam.
- Cap Gemini Ernst & Young (De Cloe, C.H. e.a.) (2001).
Arbeidsvoorwaarden kunstensector: Achterstanden, knelpunten, oplossingen.
Utrecht: Cap Gemini Ernst & Young.
- CBS (2000).
SBI-indeling.
[Http://www.cbs.nl/nl/cijfers/statline/zoeken/SBI-indeling](http://www.cbs.nl/nl/cijfers/statline/zoeken/SBI-indeling).
- Creative Industries Strategy Group (1998).
Creative Industries Mapping Document 1998.
[Http://www.culture.gov.uk/creative/creative_industries.html](http://www.culture.gov.uk/creative/creative_industries.html).
- Creative Industries Strategy Group (2000).
Creative Industries Mapping Document 2000.
[Http://www.culture.gov.uk/creative/creative_industries.html](http://www.culture.gov.uk/creative/creative_industries.html).

- Cultuurnetwerk Nederland/Kunstbende (2002).
Cultuur in de bve-sector. Verslag studiemiddag 7 december 2001.
Utrecht.
- Department for Culture, Media and Sport (2001).
Culture and creativity: the next ten years.
London.
- Dijken, K. van & D.E.G. Molenaar (1999).
De Nederlandse culturele industrie. Werkdocument 96.
's-Gravenhage: Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven.
- European Commission (1998).
Culture, the cultural industries and employment. Commission Staff Working Paper.
- Franke, H. (2000).
De strijd tussen 'hoge' en 'lage' kunst: een verplattingsoffensief. *NRC*, 14-04-2000.
- Ganzeboom, H., F. Haanstra, M. Hoorn, I. Nagel & C. Vingerhoets (2001).
Momentopname 2000 CKV1-Volgproject. Cultuur + Educatie 2.
Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.
- Heijne, B. (2000).
Eerst naar Wagner dan naar Hazes. *NRC*, 07-04-2000.
- Hoorn, M. van (2000).
Van schrijftafelplannen, goede bedoelingen en steentjes in de vijver. *Cultuur en School en projecten voor de bve*.
Utrecht: LOKV.
- Hoorn, M. van, F. Haanstra & B. de Groot (1998).
Inventarisatie onderzoek 'Cultuur en School' deel 3. Cultuureducatie op regionale opleidingscentra.
Utrecht: LOKV.
- Horkheimer, M. & Th.W. Adorno (1947).
Dialektik der Aufklärung: philosophische Fragmente.
Amsterdam: Querido.
- Kunstbende (1999).
't Is weer eens wat anders: kunstprojecten op regionale opleidingscentra.
Amsterdam: Kunstbende
- Lammers, G. & J. Deering (2002).
MBO Kunstvakonderwijs, noodzaak of modetrend? *Informatie bulletin LICA* (Landelijk Informatiecentrum Aansluiting vo hbo), (6) 14, p. 22.
- Langeveld, H.M. (2000).
Kunst op termijn: Toekomstscenario's voor cultuurbeleid.
Amsterdam/'s-Gravenhage: Boekmanstudies/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Meulenbeek, H. & T. Poot (1998).
De markt voor beeldende kunst.
Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.

- Mijnen, H. (2001).
Nieuwe beroepen op de culturele arbeidsmarkt?
Amersfoort/Veenendaal: ECABO/GOC.
- Min. OCenW (1996).
Cultuur en School.
's-Gravenhage: Sdu.
- Min. OCenW (1999).
Vervolgotitie Cultuur en School.
Zoetermeer: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Mommaas, H. (2000a).
De culturele industrie in het tijdperk van de netwerk economie.
Boekmancahier, 43, pp. 26-43.
- Mommaas, H. (2000b).
De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen.
WRR, Voorstudies en achtergronden, V109.
's-Gravenhage: Sdu.
- National Advisory Committee on creative and cultural education (1999).
All our futures: creativity, culture & education.
London.
- NMV (2000).
Musea van de toekomst?
Amsterdam: Nederlandse Museumvereniging.
- Platform MBO Kunstonderwijs (2002).
Projectplan MBO Kunstonderwijs.
Amersfoort/Veenendaal: ECABO/GOC.
- Projectorganisatie Kunstvakonderwijs (1999).
Beroep kunstenaar. Voorstellen voor inhoud en organisatie van het kunstvakonderwijs in Nederland.
Utrecht: Projectorganisatie Kunstvakonderwijs.
- Reij, E. (2001).
Arbeidsmarktonderzoek Cultuur en Media. Een draagvlaktoets voor een MBO-opleiding Cultuur en Media.
Leiden: Research voor Beleid.
- Rengers, M. (2002).
Economic lives of artists. Studies into careers and the labour market in the cultural sector. Academisch Proefschrift.
Utrecht: Universiteit Utrecht.
- ROA (2001).
Schoolverlaters tussen onderwijs en arbeidsmarkt 2000.
Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt.
- Rutten, P. (2000).
De toekomst van de verbeeldingsmachine. De culturele industrie in de eenentwintigste eeuw. *Boekmancahier*, 43, pp. 7-25.

- Scitovsky, T. (1992).
The joyless economy. The psychology of human satisfaction. Revised edition.
 Oxford: Oxford University Press.
- Stichting Fonds Kunst en Educatie (2001).
Verslag van de jury van de Jan Kassies Prijs.
- Stichting Orbis (1998).
Monitor Cultuur en Audiovisueel: Arbeidsmarktmonitor Sectorraad Cultuur en Audiovisueel (1994-1997).
 Amsterdam: Stichting Orbis.
- Stichting Orbis (1999).
Monitor Cultuur en Audiovisueel: Arbeidsmarktmonitor Sectorraad Cultuur en Audiovisueel (1998-eerste helft 1999).
 Amsterdam: Stichting Orbis.
- Verkenningcommissie Vrijetijdskunde (2001).
Grenzen verkend: naar een capaciteitsbeperking voor Vrijetijdskunde?
 's-Gravenhage: HBO-raad.
- Visitatie Dans (2001).
Eindrapport van de visitatie commissie dans. Sectorale kwaliteitszorg HBO.
 's-Gravenhage: HBO-Raad.
- Vries, R. de, & G. Ramaekers (2002).
De arbeidsmarktsituatie van afgestudeerden van het kunstonderwijs. Kunsten-Monitor 2000.
 's-Gravenhage: Research Centrum voor Onderwijs en Arbeid/HBO-raad.
- Winner, E. & L. Hetland (2000).
 The arts and academic achievement: what the evidence shows. *Journal of Aesthetic Education*, vol. 34, pp. 3-4.
- Ijdens, T. (2001).
Enquête Culturele Educatie 1997-2000. Samenvattend rapport.
 Rotterdam: Erasmus Centrum voor Kunst-en Cultuurwetenschappen.

Bijlage I

Lijst met geïnterviewde personen

Dhr. Boekhoud: Albeda College
Dhr. De Bussy: De Bussy Consult
Dhr. Duysens: Hogeschool voor de Kunsten Utrecht
Mevr. Van Etten: ECABO
Dhr. Van Grunsven: Liftgroup
Dhr. Lammers: Hogeschool voor de Kunsten Utrecht
Mevr. Molenbuur: Friesland College (CIOS)
Dhr. Mommaas: Katholieke Universiteit Brabant
Dhr. Monsma: SKVR
Mevr. Mijnen: GOC
Dhr. Rutten: Erasmus Universiteit
Dhr. Siebers: ROC van Amsterdam:
Dhr. Semeijn: LOB HTV
Dhr. Strijbosch, Koning Willem I College
Mevr. Wervers: Stichting Leerplanontwikkeling (SLO)
Dhr. Willemsen: Grafisch Lyceum Eindhoven

Bijlage II

Beschrijvingen pilots mbo-kunstonderwijs

(juni 2002)

ROC van Amsterdam, opleiding voor Kunst Cultuur en Amusement

Deze in dit cursusjaar gestarte opleiding is een variant op de bestaande kwalificatie Sociaal-cultureel Werker (niveau 4) en wordt als bol-opleiding aangeboden. De opleiding ziet werken bij organisaties die evenementen, festivals en concerten organiseren, maar ook binnen het jongerenwerk, in activiteitencentra en in het recreatiewerk als beroepsperspectief. Drama, dans, beweging en muziek staan centraal en daarnaast worden de onderdelen uit de kwalificatie Sociaal-cultureel Werk geboden. Er staan vakken op het programma als theatervormgeving, theatertechniek, cultuurgeschiedenis en daarnaast theaterbezoek en (mee)werken aan grote en kleinere producties. Hierbij wordt, met name op de onderdelen theater, theatertechniek en multimedia, nauw samengewerkt met het Grafisch Lyceum Amsterdam.

Deltion College, Zwolle

Het Deltion College in Zwolle biedt een variant op de kwalificatie Sociaal-cultureel werker aan. Het betreft een bol-opleiding onder de naam Kunst en Cultuur. In de pilot wordt het onderwijs geheel via probleemgestuurd onderwijs (PGO) aangeboden, wat wil zeggen dat concrete problemen uit de beroepspraktijk centraal staan. Ook hier wordt sterk aangeleund tegen het sociaal-cultureel werk, maar wordt een accent gegeven aan sociaal-culturele activiteiten in een kunstzinnige context (met name cultuureducatie). Muzische en creatieve vakken staan centraal in het lesprogramma. De bol-4-opleiding duurt drie jaar en biedt de mogelijkheid voor een extra jaar voor degenen die willen doorstromen naar het hbo.

ROC Utrecht

Deze pilot is een samenwerkingsproject tussen ROC Utrecht en het Utrechts Centrum voor de Kunsten (UCK), de stedelijke instelling voor cultuureducatie. ROC Utrecht biedt een opleiding Sociaal-cultureel Werk waarin gekozen kan worden voor de specialisatie Kunst en Cultuur. De studenten met deze specialisatie lopen stage bij het UCK, waar ze worden ingezet bij activiteiten in het kader van 'Verlengde schooldag'-projecten.

In het lesprogramma komen diverse kunstvakken en een intensieve theatertraining aan bod. Dit programma wordt aangeboden in samenwerking met het programma van het jongerentheater DOX (onderdeel van het UCK). De studenten Kunst en Cultuur lopen mee met de organisatie van festivals en projecten.

Het UCK en het ROC formuleren samen de competenties die nodig zijn bij het begeleiden van kunstactiviteiten voor kinderen en jongeren in binnen- en

buitenschoolse situaties. De gedachten gaan uit naar een opleidingsprogramma kunstbegeleider op mbo-niveau. Er wordt gezocht naar samenwerking met het hbo om zicht te krijgen op het onderscheid met het hbo en de doorstroommogelijkheden van mbo naar hbo. Naast deze opleiding van de unit Welzijn wordt in het kader van de Utrechtse pilotonderzoek gedaan naar mogelijkheden voor een specifieke mbo-opleiding voor kunst en het bijscholen van kunstdocenten in de omgang met diverse doelgroepen.

De unit Economie en ICT-Lyceum verzorgt al enkele jaren met groot succes buitenschoolse theateractiviteiten in samenwerking met het UCK, onder de titel 'Jongerencultuur'. Doel van deze activiteiten is het verbeteren van het pedagogisch klimaat binnen de school en -in samenwerking met het Niels Stensen College (vo/vmbo)- het versterken van de band tussen onderwijs en de wijk (Kanaleneiland). Deze activiteiten blijken een kweekvijver te zijn voor getalenteerde mbo'ers.

De unit Techniek & Innovatie heeft in de afgelopen jaren een brug gelegd tussen techniek en creativiteit, resulterend in een drietal opleidingen te weten: Architectuur, Industrieel Design en Sound&Vision/Mediatechnologie. Alle opleidingen bewegen zich op het snijvlak van techniek en creativiteit, waarbij creativiteit in twee betekenissen wordt gezien: creativiteit als probleemoplossend vermogen en creativiteit als scheppend vermogen. Bij Architectuur gaat het om het vertalen van ontwerpen van gebouwen naar technische realisatie en aanvullende (deel)ontwerpen.

Voor Industrieel Design is, evenals bij Architectuur, het ontwerpproces de spil van de opleiding, maar nu gericht op producten. Vorm en functie zijn van betekenisvolle waarde in de diverse fasen waar de student actief te maken krijgt (analyse, informatie, idee, concept, materialen).

Sound&Vision/Mediatechnologie speelt zich af rondom het podium. Deze opleiding is inhoudelijk verbonden aan geluid, licht en beeld.

Mediatechnologie geeft inhoud en ondersteuning aan webdesign, 3D-ontwerp. Deze drie pilots worden ondersteund door AXIS.

NB Op 26 maart 2002 is officieel een samenwerkingsverband tussen ROC Utrecht en UCK ondertekend en is de aftrap gegeven voor het zogeheten Kunst, Cultuur en Mediacollege binnen het ROC Utrecht.

Koning Willem I College, Den Bosch

Aan dit ROC in Den Bosch is sinds augustus 1999 de afdeling Design, Art en Technologie (DAT) van start gegaan. Deze afdeling huisvest tot op heden vijf creatieve opleidingen, waar het ontwikkelen van het beeldend en theateraal vermogen van de leerlingen centraal staat. Het gaat om:

- meubelontwerper (meubel-interieur bouwbedrijf, niveau 4);
- fotonica, met daarbinnen de studierichtingen: fotografie, videotechniek, animatietechniek (niveau 4);

- interieurstylist (afdelingschef wonen), niveau 4;
- ABCreatief (CREBO 10743), een eenjarige vooropleiding voor het kunstvakonderwijs die sinds augustus 1995 wordt aangeboden. Deze opleiding is opgezet in samenwerking met de vier Brabantse Kunstacademies, die in de derde modulperiode gastlessen verzorgen.
- vooropleiding theater, een eenjarige oriëntatie op de eigen mogelijkheden binnen de brede wereld van het theater. Er wordt aandacht besteed aan het ontwikkelen van spelvaardigheden, theatermaken, acteren, theatervormgeving en management. Dit oriëntatiejaar wordt sinds augustus 2000 aangeboden.

Alle opleidingen zijn opgebouwd uit deelkwalificaties, die onderverdeeld zijn in module. Deze worden in praktijk en theorie gegeven volgens het principe van projectonderwijs, waarbij gestreefd wordt naar een zo groot mogelijke integratie van vakgebieden.

In augustus start het Koning Willem I College een nieuwe driejarige opleiding keramist/ondernemer. De keramische technieken, het ontwerpproces gekoppeld aan de vele mogelijkheden van het materiaal en een training op het gebied van ondernemerschap en marketing, maken deel uit van de opleiding.

Friesland College, Leeuwarden

September 2002 start aan het Techno Lyceum van het Friesland College te Leeuwarden de opleiding Pop en Media. Deze pilot maakt deel uit van het AXIS-project waarin het herontwerpen van technische opleidingen centraal staat. Een aantal van deze herontwerpen bevinden zich op het snijvlak van creativiteit en techniek. Uitgaan van competenties staat hierin centraal. Pop en media is 1 van deze. Pop en Media onderscheidt drie beroepsprofielen:

- muziektechnologie;
- (pop)muziek management;
- (pop)muziekdesign.

Na een onderbouw periode van anderhalf jaar waarin alledrie de profielen ruim aandacht krijgen, vindt in de laatste anderhalf jaar een specialisatie plaats. De cursisten worden opgeleid tot multiskilled specialist. Pop en Media wordt vooralsnog ondergebracht bij de opleiding Theatertechniek. Zij heeft reeds sterke contacten in de poppodia-, studio-, festival- en theaterwereld van Noord- en Oost-Nederland. In de ontwikkeling en uitvoering van de opleiding wordt nauw samengewerkt met Stichting Keunstwurk, een koepelorganisatie van de kunstcentra in Friesland, Stichting Friesland Pop en de Muziek- en Dansschool voor Sneek en Wymbritseradiel.

Rijn IJssel College, Arnhem

In het Rijn IJssel College in Arnhem wordt binnen de opleiding Sociaal-cultureel Werk een specialisatie Kunst en Cultuur aangeboden. Ook is er een specialisatie Recreatie. Daarbij wordt nauw samengewerkt met kunst- en cultuur-educatie-instellingen in de regio (EDUART, Kunsthuis 13, Stichting Beleven).

Met het hbo bestaan geen formele, maar wel allerlei werkafspraken, onder andere over de inzet van hbo-stagiaires en van docenten op projectbasis. Ook in Arnhem wordt daarbij gewerkt volgens het PGO-model aangevuld met project- en praktijkleren. Met de cursisten wordt gewerkt aan de opbouw van een portfolio.

De student leert visie, (beroeps)houding en vaardigheden te ontwikkelen op het terrein van Kunst/Cultuur/Recreatie met als doel allerlei doelgroepen binnen het sociaal-cultureel werk (en eventueel daarbuiten) te begeleiden. Binnen de specialisatie Kunst en Cultuur wordt benadrukt hoe theater, muziek, dans daarbij als middel in te zetten. Vakken zijn onder andere acrobatiek, grimeren, audiovisuele vorming, ontwerpen/PR, dans (Caipoera), toegepaste lichte muziek, theater, concert en museumbezoeken.

Tevens wordt unitbreed een kunst- en cultuureducatieprogramma (De Zijlijn) aangeboden. De studenten zijn verplicht hieraan deel te nemen, maar hebben de mogelijkheid te kiezen voor een eigen invulling. Binnen het cultuurprogramma doorlopen studenten twee programmaonderdelen. Een receptief deel dat bestaat uit het bezoeken van voorstellingen (film, theater, dans, muziek) en/of musea en galleries. Het productieve deel bestaat uit actieve deelname aan workshops zoals keramiek, toneel, yoga, dans enzovoort.

Eveneens binnen het Rijn IJssel College wordt een project uitgevoerd dat zich richt op allochtone studenten/vluchtelingen. Bij de units Algemene Educatie en Taalschool oriënteren cursisten zich aan de hand van kunst en cultuur op onze maatschappij. Regelmatig worden exposities, theater- en muziekvoorstellingen georganiseerd, waarin de studenten een actieve bijdrage leveren, uiteraard onder deskundige begeleiding.

Er zijn inmiddels plannen een symposium te organiseren vanuit mbo en hbo en cultuureducatie in de regio Arnhem-Nijmegen.

Docenten van het Rijn IJssel College lopen op dit moment stage bij het Rotterdamse Wijktheater en op termijn bij BAF (Bureau des Artists sans Frontiers in Dordrecht). De laatste groep houdt zich bezig met het ontwikkelen van soapproducties in achterstandswijken.

ROC Midden-Brabant, Tilburg

ROC Midden-Brabant voert de pilot uit binnen het college DGO (Dienstverlening- en Gezondheidszorgonderwijs). Collegebreed wordt daar aan alle eerstejaarsstudenten het programma Cultuureducatie aangeboden. Er is daarvoor een samenwerkingsverband aangegaan met Festival Mundial. Het programma heeft een verplicht karakter en telt vierhonderd SBU per schooljaar. De doelen zijn: studenten kennis laten nemen van cultureel erfgoed, studenten wegwijs maken in de wereld van kunst en cultuur en studenten actief laten deelnemen aan praktische activiteiten op het gebied van de kunsten. Thema's zijn onder andere 'Zappen door de cultuur' (media), 'Grenzeloos'

(presentatievaardigheden, dans en drama). Al naar gelang niveau en interesse van de groep kunnen de thema's worden verdiept in latere perioden of kan worden gekozen voor meer tijdgebonden thematische benaderingen. Ieder themablok wordt afgesloten met presentaties. Resultaten en voortgang wordt bewaard in het persoonlijk portfolio van de studenten. De lessen worden verzorgd door vakdocenten beeldende vorming, muziek, dans en drama. Daarnaast is er per periode tijd gereserveerd voor excursies, theater-, museumbezoek.

De collegedirectie is voornemens te komen tot het verzorgen van mbo-opleidingen op het gebied van kunst binnen een cluster van modische opleidingen. Dit cluster zal gaan bestaan uit de opleidingen: uiterlijke verzorging, mode en kleding, design, vormgeving en media.

Op dit moment vindt oriëntatie plaats op het studentenpotentieel /toeleverende scholen, arbeidsmarktmogelijkheden, samenwerking met instellingen en hbo en de participatie in regionale en landelijke initiatieven. Met een college in Wales vinden uitwisselingsactiviteiten plaats.

Het Rotterdamse 'Bestuurlijk Platform Verticale Onderwijsstructuur'

In 1999 sloten de college- en directievoorzitters van het LMC (een combinatie van een groot aantal scholen voor voortgezet onderwijs in de regio Rotterdam), het Grafisch Lyceum Rotterdam, het ROC Albeda College, de Hogeschool Rotterdam, de Hogeschool voor Muziek en Dans en de Stichting Kunstzinnige Vorming Rotterdam (ak/kv) een convenant. Doel was om de barrières te slechten die de instroom van getalenteerde jongeren uit de lagere sociaal-economische lagen van de stedelijke samenleving in het kunstvakonderwijs bemoeilijken. In de regio Rijnmond gaat het dan vooral over allochtone jongeren met een Surinaamse, Antilliaanse, Mediterrane of Kaap-Verdische achtergrond, hoewel ook autochtone jongeren in deze groep niet ontbreken. Onafhankelijk hiervan wilden de aangesloten instellingen streven naar een hogere cultuurparticipatie van deze groepen. In het inmiddels gevormde platform dat sturing geeft aan de uitwerking van deze doelstelling hebben behalve de reeds genoemde instellingen ook het ROC Zadkine en het Jeugdtheater Hofplein zitting.

In Rotterdam ontwikkelen de betrokken organisaties een studietraject dat reikt van vmbo via mbo naar (eventueel) hbo. Jongeren met voldoende artistieke bagage, maar zonder de voor het hbo vereiste diploma's, krijgen de kans hun talenten te ontplooiën. Een nieuw te vormen kunsten-mbo kan de vraag beantwoorden naar breed opgeleide professionals op het terrein van de uitvoerende en de toegepaste beeldende kunsten, het kunstonderwijs en de facilitaire beroepen. Tevens wil het platform proberen om nieuwe manieren te vinden om de kunstconsumptie te vergroten van juist die jongeren die niet 'van huis uit' gestimuleerd worden om eens een theater of een museum te bezoeken.

Het platform heeft het voornemen om op 1 maart a.s. drie tot vijf mbo-pilots te presenteren die vervolgens in het studiejaar 2002-2003 onder de paraplu van de drie aangesloten mbo's (Grafisch Lyceum, Albeda College, Zadkine College) van start zullen gaan. De pilots die al in een vergevorderd stadium van ontwikkeling zijn, omvatten een theateropleiding, een pop-opleiding en een opleiding cultuurrecreatieleider. In de eerste pilot, ondergebracht in een aparte niche van het Albeda College, werken het Jeugdtheater Hofplein, het LMC en het Albeda College samen (*zie hieronder*). In de tweede pilot, ondergebracht bij de opleiding audiovisueel medewerker van het Grafisch Lyceum Rotterdam, werkt dit lyceum samen met de afdeling Jazz, Pop en Wereldmuziek van het Rotterdams Conservatorium (onderdeel van de Hogeschool voor Muziek en Dans). In de derde pilot, ondergebracht bij de sociaal-culturele en sociaal-pedagogische opleidingen van het Albeda College, werkt dit ROC samen met de SKVR. De pilots die in de ontwikkelingsfase verkeren, zijn de volgende: een design-pilot waarin de zilversmedenopleiding in Schoonhoven van het Zadkine College en de Willem de Kooning Academie (onderdeel van de Hogeschool Rotterdam) samenwerken en een pilot attractietechniek waarin het Grafisch Lyceum en de Willem de Kooning Academie samenwerken.

De MBO Theaterschool: een samenwerking tussen het Albeda College en Jeugdtheater Hofplein

Een bijzondere opleiding

Tot nu toe zijn vrijwel alle theateropleidingen op hbo-niveau en daardoor onbereikbaar voor leerlingen zonder een toereikende vooropleiding. Daaraan willen wij heel graag iets doen! Onder jonge mensen met een vmbo-diploma is namelijk juist veel artistiek talent! Daarom starten het Albeda College en Jeugdtheater Hofplein vanaf september 2002 een te gekke opleiding: de MBO Theaterschool. Op deze school krijg je de kans om je talenten en interesses te ontwikkelen op het gebied van kunst en cultuur. Je kunt je helemaal uitleven op het gebied van theater, acteren, organisatie, techniek en noem het maar op. Als je via deze opleiding jouw droom wilt verwezenlijken, heb je talent nodig, maar ook heel veel inzet en enthousiasme! De MBO Theaterschool wordt een hele bijzondere school, die bijzondere mensen opleidt om uiteindelijk in een bijzonder vak te werken.

Beroepsmogelijkheden

Op de MBO Theaterschool word je opgeleid voor functies in het middenkader en voor ondersteunende functies in de wereld van theater, entertainment en evenementen. Je moet denken aan functies binnen het (kunst)onderwijs, bedrijfsleven, de vrijetijdsector en de amateuristische of professionele kunstbeoefening. Zoals je merkt is het aantal beroepsmogelijkheden groot! We doen een greep: evenemententechnicus, publiciteitsmedewerker, decorbouwer, regisseur van een amateurtoneelgroep, geluidstechnicus van een popband, theatertrainer in bedrijfsopleidingen, zanger, grimeur, productieassistent, disco- of

showballetdanser, pretparkmedewerker, cameraman of -vrouw en vele, vele andere mogelijkheden. We hebben met een aantal hbo-opleidingen afspraken gemaakt over doorstroommogelijkheden, zodat je je eventueel verder kunt specialiseren in de door jou gekozen richting.

De vakken

De MBO Theaterschool biedt je een brede opleiding, waarmee je je weg kunt vinden in de wereld van kunst, theater en vrijetijdsbesteding. Een wereld die, naast een aantal grote bedrijven, bestaat uit veel kleine organisaties en tijdelijke initiatieven. Een wereld die steeds meer internationaal gaat werken. Daarom leggen we in de opleiding niet alleen nadruk op de nieuwste technische ontwikkelingen, maar ook op sociale vaardigheden en vakken als Nederlands en Engels. De docenten komen uit de vakgebieden zelf: het zijn acteurs, zangers, muzikanten, technici of producenten met ervaring in het onderwijs.

De MBO Theaterschool richt zich op vier vakgebieden:

- a theatervakken, zoals toneelspel, zang, dans, regie, logopedie en muziek;
- b theatervormgeving, met vakken als algemene vormgeving, kostuum, decor, drukwerk en grime;
- c techniek, met vakken als licht, geluid, toneel, video en radio;
- d organisatie, met vakken als productie, publiciteit, evenementenorganisatie, kassa, beheer van budgetten en Arbo & veiligheid.

Duur van de opleiding

Je volgt een vierjarige dagopleiding. In het eerste jaar krijg je les in elk van de vier vakgebieden, zoals die eerder zijn genoemd. Op die manier heb je voldoende tijd om te ontdekken wat je leuk vindt en waar je goed in bent.

In het tweede jaar maak je een keuze uit twee van de vier vakgebieden. In één van die twee vakgebieden doe je aan het eind van het derde jaar examen. Het vierde jaar is een specialisatiejaar, waarin je in het andere vakgebied examen doet.

De lessen worden gegeven in modules, dat wil zeggen dat je in een korte tijd intensief les krijgt in een bepaald vak. Daarnaast loop je een aantal stages bij bedrijven en instellingen, zijn er excursies in binnen- en buitenland en bezoek je voorstellingen, concerten, tentoonstellingen en beurzen. Veel van deze opleidingsactiviteiten spelen zich, net als het vak, buiten het 9-tot-5-leven af.

Plaats

De lessen worden gegeven in het kleurrijke schoolgebouw van Jeugdtheaterschool Hofplein aan de Pieter de Hoochweg 222 te Rotterdam. We beschikken daar over speciale studio's voor spel, zang, dans, muziek en radio. We hebben er ook twee theaterzalen die met de modernste apparatuur zijn uitgerust.

Toelatingseisen

- vbo-diploma met vier vakken op C-niveau (overige vakken op B-niveau);
- mavo-diploma;
- overgangsbewijs van havo/vwo-3 naar 4;
- eerder verworven competenties of kwalificaties in overleg met de toelatingscommissie of een vergelijkbaar diploma.

Vanuit de nieuwe vmbo-situatie gaat het om leerlingen uit de leerwegen: theoretische leerweg; gemengde leerweg; kaderberoepsgerichte leerweg.

Inschrijfprocedure

Na aanmelding voor de opleiding word je gevraagd om een werkstuk in te dienen. Vervolgens moet je eind mei/begin juni deelnemen aan de selectiedagen. Tijdens deze dagen kun je aan de toelatingscommissie laten zien of je over voldoende basisvaardigheden en motivatie beschikt om aan de opleiding te beginnen. Je hoeft dus nergens in uit te blinken, maar we verwachten wel dat je op sociaal en artistiek gebied over de nodige basisvaardigheden beschikt. Voor de bewegingslessen en andere fysieke eisen die tijdens de opleiding aan je worden gesteld, moet je beschikken over een goede gezondheid.

Da Vinci College, Dordrecht

Het Da Vinci College initieert al enige jaren kunst- en cultuurprojecten. Meestal in samenwerking met andere instellingen. Op dit moment wordt gewerkt aan een grootschalig filmproject in samenwerking met de stichting voor Culturele Educatie de Berckepoort en IDTV (film en video productions). Onder de titel *Wat Nou Next Generation* werken leerlingen met professionals aan verschillende disciplines: film, drama, audiovisuele techniek, muziek, organisatie en productie en PR.

Het voor iedereen zichtbare eindproduct is een speelfilm voor en door jongeren, waarin werkelijkheid en fictie volledig door elkaar heen lopen. In de film wordt bovendien een beeld gegeven van de jongerencultuur, in het bijzonder de multiculturaliteit van een ROC.

In de opzet van het project is het proces niet minder belangrijk dan het eindproduct. Er wordt gewerkt aan een (film)productiebedrijf. Door het toekennen van studiepunten en door onderdelen te integreren in verschillende beroepsopleidingen probeert het Da Vinci College om cultuureducatie en creativiteit te integreren in het onderwijsaanbod.

De film gaat in maart 2002 in première. Voor meer informatie: www.davinci.nl/watnou.

De start van het filmproject vond plaats in september 2000 door de organisatie van een korte-filmfestival. Leerlingen maakten twaalf korte films die op een filmfestival in juni 2001 vertoond werden. Het korte filmfestival was zo'n groot succes dat hiermee draagvlak is gecreëerd voor de grote speelfilm. Het Da Vinci Korte-filmfestival zal jaarlijks terugkeren.

Alfa-College, Groningen

Het Alfa-College te Groningen start in het nieuwe schooljaar (augustus 2002) bij de opleiding Sociaal-cultureel Werker (SCW) met de specialisatie Kunst, Cultuur en Amusement (KCA). Bij de opleiding tot sociaal-cultureel werker kon tot nu toe gekozen worden voor de specialisatie Sportieve en Recreatieve Activiteiten (SRA). De keuze voor Kunst, Cultuur en Amusement komt daar nu bij. De opleiding wil sociaal-cultureel werkers opleiden die met kunstzinnige of sportieve activiteiten een meerwaarde aan het beroep kunnen geven.

Bij de richting Kunst, Cultuur en Amusement zal veel aandacht besteed worden aan drama, muziek en dans. Naast het zelf acteren, musiceren en dansen, wordt geleerd hoe je projecten op het gebied van deze kunstvormen kunt opzetten en begeleiden. Om dit te oefenen zal gebruik gemaakt worden van praktijkgericht en natuurlijk leren en van aanvragen uit de praktijk. Aanvragen kunnen uit elke hoek van het werkveld komen. Denk aan jongerencentra, instellingen voor buitenschoolse opvang, vrijwilligersorganisaties, buurt- en wijkcentra, recreatiewerk, educatieve diensten van musea, asielzoekerscentra, activiteitencentra, theatergroepen en kunstencentra. Het plan is om de niveau-4-opleiding SCW-KCA en SCW-SRA in drie en een half jaar te kunnen afronden. De opleiding SCW-KCA biedt voor leerlingen met voldoende artistieke kwaliteiten de mogelijkheid om door te stromen naar hbo-opleidingen op het gebied van de kunsten

Nova College CIOS, Haarlem

In augustus 2002 start de unit CIOS van het ROC Nova College in Haarlem met de opleiding mbo-dans. Deze middelbare beroepsopleiding is bedoeld voor iedereen die zijn beroep wil maken van het lesgeven in dans. Mbo-dans is een vierjarige opleiding op niveau 4 in de beroepsopleidende leerweg. Cursisten gaan vijf dagen per week naar school en doen praktijkervaring op bij bijvoorbeeld een balletschool of een culturele instelling. Deze beroepspraktijkvorming wordt intensief begeleid door een bevoegd dansdocent. Het eerste jaar van de opleiding is een basisjaar. Cursisten maken kennis met vele stromingen binnen de danswereld. Er wordt veel aandacht besteed aan het leren lesgeven en aan een gedrags- en trainingskundige basis. Na het eerste jaar kiezen de cursisten voor een bepaalde dansrichting als specialisatie. Dat kan zijn klassieke, moderne of eigentijdse dans. Van het tweede tot en met het vierde jaar volgen de cursisten dit hoofdkeuzevak en daarnaast verschillende kleine keuzevakken. Kleine keuzevakken zijn bijvoorbeeld: jazzdans, werelddans, choreografie of improvisatie. Gediplomeerden kunnen gaan lesgeven, dansprojecten opzetten of een eigen dansstudio beginnen. Een andere optie is om door te stromen naar een hbo-dansacademie. Naast de normale theoretische vooropleidingseisen moeten kandidaten beschikken over voldoende lichamelijke mogelijkheden; gevoel voor dans, muzikaliteit en doorzettingsvermogen. Deze kwaliteiten worden beoordeeld via een auditie, waarbij de kandidaten deelnemen aan verschillende lessen (klassieke dans, moderne dans, eigentijdse dans en werelddans).

Lijst van gebruikte afkortingen

ABCreatief	Advies- en begeleidingscentrum voor het onderwijs Amsterdam
AV	Audiovisueel
BAF	Bureau des Artists sans Frontiers
Bbl	Beroepsbegeleidende leerweg
Bol	Beroepsopleidende leerweg
Bpv	Beroepspraktijkvorming
Bve	Beroepsonderwijs en volwasseneneducatie
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CIOS	Centraal Instituut Opleiding Sportleiders
CJP	Cultureel Jongeren Paspoort
CKV	Culturele en Kunstzinnige Vorming
COLO	Collectief overleg landelijke organen
CREBO	Centraal register beroepsopleidingen
DAT	Design, Art & Technologie
DGO	Dienstverlening- en Gezondheidszorgonderwijs
ECABO	Kenniscentrum beroepsonderwijs, bedrijfsleven voor de economisch-administratieve, ICT en veiligheidsberoepen
EIM	European Institute for the media
EVC	Eerder verworven competenties
GOC	Kenniscentrum voor Onderwijs, Arbeidsmarkt en training en advies in de grafmediabranche
Hbo	Hoger beroepsonderwijs
IT	Informatietechnologie
IVA	Instituut voor sociaal-wetenschappelijk beleidsonderzoek en advies
KBB	Kenniscentrum Beroepsonderwijs Bedrijfsleven
KCA	Kunst, Cultuur en Amusement
Lbo	Lager beroepsonderwijs
LOB	Landelijk orgaan beroepsonderwijs
LOB HTV	Landelijk orgaan beroepsonderwijs Horeca, Toerisme en Voeding
Mbo	Middelbaar beroepsonderwijs
MCK	Maatschappelijke en Culturele Kwalificaties
MGK bve	Max Goote Kenniscentrum voor beroepsonderwijs en volwasseneneducatie
NMV	Nederlandse Museumvereniging
OCenW	(Ministerie van) Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
OOI	Orthopedagogisch Onderwijs Instituut
OVDB	Gezondheidszorg, Dienstverlening, Welzijn en Sport
PGO	Probleemgestuurd onderwijs
PMV	Persoonlijke en Maatschappelijke vorming
ROA	Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt
ROC	Regionaal opleidingscentrum
SBI	Standaard Bedrijfsindeling

SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
SCW	Sociaal-cultureel Werk
SEO	Stichting voor Economisch Onderzoek
SH&M	Stichting Hout & Meubel
SKVR	Stichting Kunstzinnige Vorming Rotterdam
SLO	Stichting Leerplanontwikkeling
SRA	Sportieve en recreatieve activiteiten
SVGB	Stichting vakopleiding voor gezondheidstechnische en ambachtelijke beroepen
SVS	Opleidingscentrum Schilders- en Stukadoorsbedrijf en Reclame- en Presentatietechnieken
UCK	Utrechts Centrum voor de Kunsten
Vmbo	Vorbereidend middelbaar beroepsonderwijs
VNU	Verenigde Nederlandse Uitgevers
Vo	Voortgezet onderwijs
Vwo	Vorbereidend wetenschappelijk onderwijs
Wo	Wetenschappelijk onderwijs

Over de auteur

Folkert Haanstra (1951) is werkzaam als lector kunsteducatie bij de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten. Hij is tevens als bijzonder hoogleraar verbonden aan de Universiteit Utrecht. De leerstoel Cultuureducatie en Cultuurparticipatie die hij bekleedt, is ingesteld door Cultuurnetwerk Nederland.

Hij studeerde psychologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en schilderkunst en grafiek aan de Academie voor Beeldende Kunsten Minerva. Hij heeft als onderzoeker bij het SCO-Kohnstamm Instituut van de Universiteit van Amsterdam onderzoek verricht naar de kunstvakken in het onderwijs, naar musea, muziekscholen en creativiteitscentra en naar het kunstvakonderwijs.